

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Máttyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Olvasószerkesztő: Barabás András.

*»mind a hatmilliárd külföldit
eleve ki kell rekeszteni«*

KENDE TAMÁS-NAGY BOLDIZSÁR

»esernyőket adtunk a néger királyoknak«

PAUL VIRILIO

»borzalmak történnek alatt«

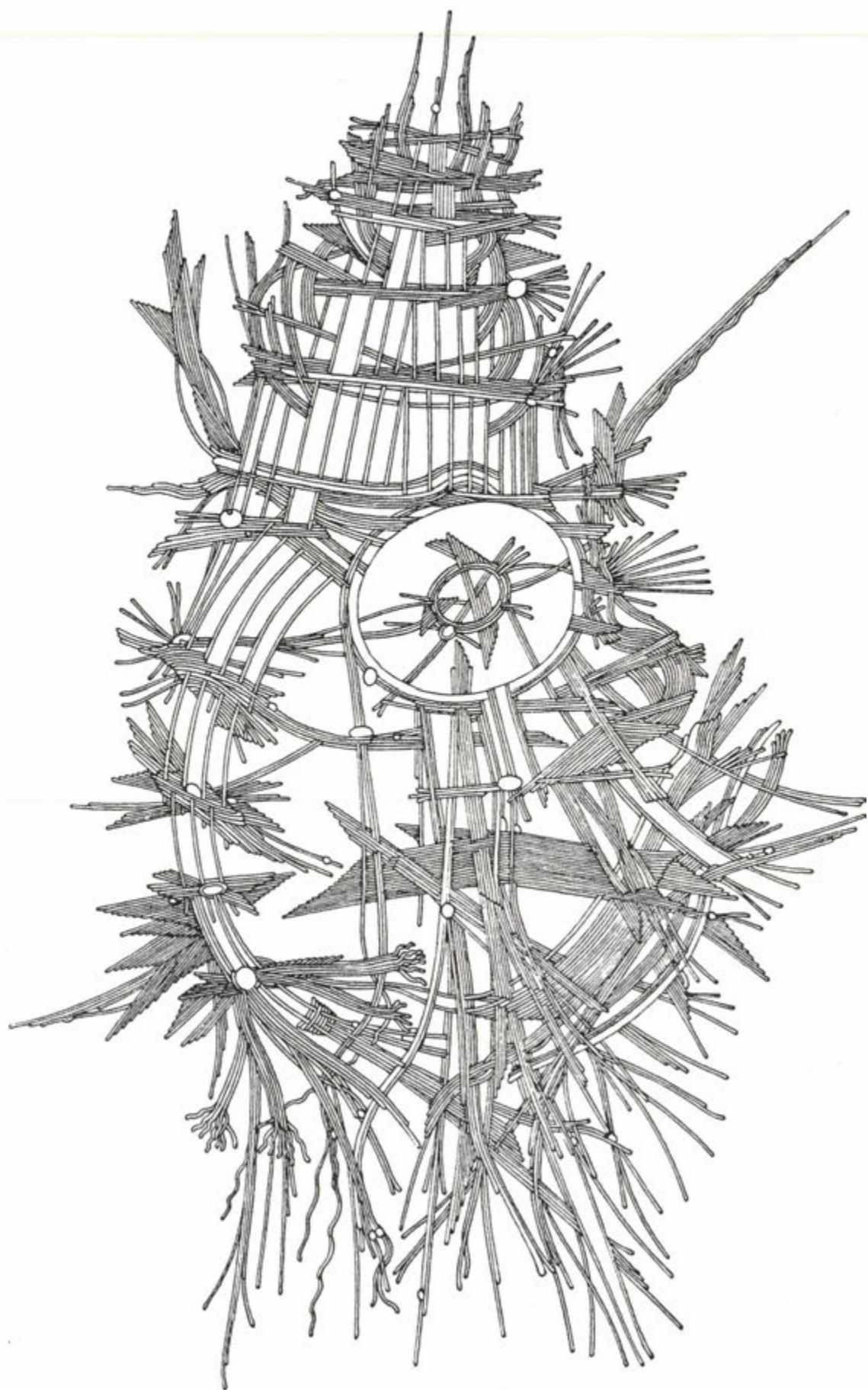
BERTÓK LÁSZLÓ

Mcmxcvii Szeptember

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

MCMXCVII SZEPTEMBER

KILENCEDIK ÉVFOLYAM KILENCEDIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés Paul Virilióval 3

Kende Tamás–Nagy Boldizsár Köldökzsinór vagy pányva? 8

John R. Bowen A globális etnikai viszály mítosza 18

Bertók László *Versek* 24

Zoltán Gábor *Vásárlók könyve* 26

Leszja Ukrajinka *Versek* 36

Paul Olchváry *Dublór az Ötödik Avenue-n* 39

Tóth Krisztina *Versek* 40

Szabó T. Anna *Versek* 42

Bodor Béla *Versek* 44

Rudolf Burger *Spinoza, Nietzsche és Sziszüphosz* 46

Andrei Pleșu *Intellektuális élet a diktatúrában* 51

Heller Ágnes *Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban* 52

Ivan Maca *A proletár gyermekkor ábrázolása az irodalomban* 52

Kálmán C. György *Fele* 61

E számunkat BORI BÁLINT grafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS, LENGYEL LÁSZLÓ.

SZERKESZTŐTÁRSUNK: KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG) KÁDÁR JUDIT (1996-tól 1997-ig).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KOPPÁNY SIMON.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.

KÉSZÜLT GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŐKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FIRK^{ART} STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

A BALTISZTIKÁNAK NEVEZETT
TUDOMÁNYÁG
ELSŐ MAGYAR TERMÉKE,

Bojtár Endre

BEVEZETÉS

A

BALTISZTIKÁBA

A balti kultúra a régiségben

című kötete.

OSIRIS KIADÓ

Ezredvégi beszélgetés Paul Virilióval

ÖN A SEBESSÉG, A HÁBORÚ, A MÉDIUMOK FILOZÓFIAI PROBLÉMÁIRÓL ÍROTT MUNKÁI RÉVÉN ISMERT VILÁGSZERTE, MÉG IS URBANISTÁNAK NEVEZI MAGÁT. MIT JELENT EZ AZ ÖN SZÁMÁRA? EGYÁLTALÁN MINEK TEKINTI TEVÉKENYSÉGÉT?

– Az „urbánus” városi embert jelent. Nem csupán azt, aki felépíti és megszervezi, hanem azt is, aki kigondolja a várost. A város és a filozófia fogalmai számomra elválaszthatatlanok egymástól. Ha urbanizmusról beszélünk, egyúttal a filozófia és a politikai gondolkodás születéséről is beszélünk. Úgy vélem, hogy a legkövetesebb politikai forma a városi forma. Vagyis nem egyszerűen a közlekedés vagy a lakhatóság törvényei alapján szerveződő lakosságkoncentráció problémájáról van szó. Tehát ha azt mondom: urbánus vagyok, akkor azért vagyok az, mert a filozófia maga urbanisztikus. A filozófia nem az erdőben született, nem a mocsárban és nem is a tengerben, hanem a tereken, a városokban, Akadémosz kertjeiben. Az urbanizmusra tehát elsősorban mint a filozófia eredetére hivatkozom, vagyis az emberek egy pontban történő összegyűlésére, amelyből aztán megszületik a polisz, a politika, és természetesen a technikai gondolkodás. Nincsen város technikai gondolkodás nélkül. A városban jön létre az arzenál, itt születik meg a „szervezett háború” a testetlen zűrzavar helyén.

– A MAI VÁROSRA MÉGSEM EZEK A PROBLÉMÁK JELLEMZŐEK.

– Napjainkban nem is annyira az urbanizáció, mint a metropolizáció problémája vetődik fel mint fontos kérdés. Arról van szó, hogy néhány nagyváros főváros szerepet kezd betölteni, mégpedig a nemzetfogalom határain túlmutató értelemben. Van néhány nagyváros a világon – Szingapúr, Milánó vagy London, New York és így tovább –, amelyek lassacskán metropolisi hatalomhoz jutnak, vagyis városvilágokká válnak. Már nem is földrajzi értelemben, létező térként jelennek meg, ahogy egy nemzet, hanem az önálló világgá válás horizontján. A telekommunikáció, az információáramlás technológiáinak köszönhetően létre lehet hozni olyan városokat, amelyek egy adott pillanatban az egész világra kiterjedő befolyással rendelkeznek. Ha Franciaországot veszem: körülbelül két olyan várost találunk, amely még ki tudja vonni magát Párizs vonzásköréből: Toulouse-t és Lyont. De már Lyon is kezd veszíteni vonzerejéből Párizssal szemben, a TGV és társai hatására. A népességkoncentráció felgyorsulása párhuzamosan halad a közlekedés és az információközvetítés sebességének felgyorsulásával. A sebesség ugyanazt képviseli a városfejletésnél, amit a gazdagság a tőkés felhalmozás esetében.

– MIVEL JÁR A SEBESSÉGNEK E FELGYORSULÁSA? MILYEN ÚJ JELENSÉGEK KÍSÉRIK EZT A SEBESSÉGNÖVEKEDÉST?

– A sebesség mindig is a gazdagság rejtett oldala volt. Nem érthetjük meg a történelmet anélkül, hogy megértenénk, milyen mértékben határozta meg a lovasság, a hajózás, majd később a vasút, és végül napjainkban a repülő sebességének felgyorsulása a tőkét, a gazdaság alakulását. Csakhogy, elődeinkkel ellentétben, mi már elfelejtettük, hogy nincs gazdagság sebesség nélkül. A gazdagság bizonyos szempontból magában rejtja a sebességet. Az utóbbi húsz év során minden munkámban arra törekedtem, hogy a sebességet helyezzem előtérbe a gazdagsággal szemben, és nem azért, mert felsőbbrendűnek tartom, hanem mert ez az, amit leginkább szeretnék elrejtetni. Nem a pénz az, amit elrejtünk, hanem a sebesség, vagyis az a képesség, hogy cselekedjünk, hogy interakcióba kerüljünk a többi emberrel, a legtávolabbi vidékekkel és így tovább.

Magától értődik tehát, hogy a sebesség első forradalma a közlekedési eszközök forradalma, a gőzgép és a vasút felfedezése. Ami által aztán lehetőség nyílik az ipari városok létrehozására. A 19. században olyan ellentét lép föl a város és a falu között, amelynek hatására a falu fokozatosan elnéptelenedik. Persze a huszadik században is megfigyelhetjük a közlekedési eszközök forradalmát, ha a repülőgépeket és a gyorsvonatokat vesszük, de leginkább az azonnali átvitel forradalma jellemző. Vagyis: míg a 19. század a vonat, az autó és az első repülő eszközök relatív sebességét használta fel, addig mi az abszolút sebességet, a végsebességet, a fény vagy az elektromágneses hullámok sebességét állítottuk munkába. A város–falusi szembenállásból így a huszadik században először a központ–periféria szembenállás alakult ki, mára pedig a nomádok és letelepedettek közötti szembenállás. De az utóbbiak alatt nem a hagyományos értelemben vett letelepedettek értendőek, hanem azok, akik mindenhol otthon vannak, akik walkmanjeik, számítógépeik, maroktelefonjaik segítségével „telekommunikálnak”. Másfelől pedig ott vannak azok, akik sehol sincsenek otthon: a bizonytalan helyzetűek, a munkanélküliek, azok, akik ingáznak egyik jelentéktelen állástól a másikig, vagy akik meghalnak az utcán, nevezzük őket akár „traveller”-nek, akár „homeless”-nek.

Mit látunk tehát? 19. század: a közlekedési eszközök forradalma, város–falusi szembenállás; 20. század: központ–periféria szembenállás, az elhagyatott külvárosok tragédiája, nemcsak Franciaországban, máshol is; és végül a 21. század: nomádok és letelepedettek szembenállása, de olyan nomádoké, akik közlekednek, akik, hogy úgy mondjam, egyszerre szegények és gazdagok. Az, aki egy gyorsvonaton vagy egy hiperszonikus repülőgépen ül – az letelepedett. Nem nomád. Nem közlekedik, hanem elküldték, feladták,

mint egy csomagot. Semmiben sem hasonlítható Marco Polóhoz, vagy a nomád törzsekhez, vagy a cigányokhoz és így tovább.

– A KÖZLEKEDÉSI ÉS KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLOGIÁK SEBESSÉGÉNEK NÖVEKEDÉSE A TÁRSADALMAK BELSŐ RENDJÉT IS EGYRE DÖNTŐBB MÉRTÉKBEN MEGHATÁROZZA.

– Bizonyos szempontból azt mondhatjuk, hogy a rend, a legvégső rend az a dromokratikus rend, vagyis a sebesség rendje. Sebességosztályok léteznek, amelyek megfeleltethetők a gazdagságosztályoknak. Amikor társadalmi osztályokról beszélünk, valójában a gazdagságra, a felhalmozásra alapuló osztályokra gondolunk. Elfelejtjük azonban, hogy ez a felhalmozás csak a sebességen keresztül érhető el. Márpedig a sebesség napjainkra fontosabbá vált, mint a felhalmozás. Léteznek különlegesen befolyásos holdingok, de ezek maguk is a tőzsdék közötti automatikus információ-áramoltatás felgyorsulásának gyümölcsei. A sebességre épülő kapitalizálódás tanúi lehetünk. Mi vagyunk az első olyan társadalom, amely munkába állította az abszolút sebességet. Az idő falának tövéhez értünk. Elértük a sebesség végső határát: az elektromágneses hullámok sebességét, amelynek segítségével nem csupán a Wall Street-i részvényjegyzést megkönnyítő programok létrehozására, hanem a fejlett és fejlődő országok közötti interakcióra, „táv munkára”, „táv műveletek” végrehajtására is lehetőség nyílik.

– ÁM EZ A PÉNZÜGYI MŰVELETEK ESETÉBEN AZZAL A KÖVETKEZMÉNNYEL JÁR, HOGY EGY TŐZSDEKRACH A FÖLD EGÉSZ GAZDASÁGÁNAK ÖSSZEOMLÁSÁHOZ VEZETHET.

– Azt mondhatjuk, hogy a világpiac kaszinóvá alakult át. Vagyis egy olyan helyre, ahol nem is annyira az értékekkel, hanem inkább az anyagtalansággal játszanak. A pénz régi fogalma egy értékkel bíró anyag, például a nemesfémek képzetét idézi. Aztán következik a bankjegy, vagyis a három dimenzióról két dimenzióra térünk át. Majd ebből a bankjegyből egy idő után kialakul a csekk, az utazási csekk stb. Ma a pénz nem több, mint pillanatnyi elektromágneses impulzus, vagyis nem más, mint sebesség és informatikai művelet. Tehát a gazdagság szubsztanciája válik anyagtalanná, és ez a folyamat magának a világnak az anyagtalanná válását, megfoghatatlanná válását tükrözi. A világ és a benne lévő értékek, és nem csupán a tőzsdéi értékek, hanem minden érték, megfoghatatlanná válik, anyagtalan lesz. Ez a jelenség tulajdonképpen balesetszerű: egy most bekövetkezett balesettel állunk szemben. Hadd idézzek fel egy mára jóformán teljesen elfelejtett mondatot. 1954-ben Einstein azt mondja, hogy három bomba létezik: az első most robbant fel, ez az atombomba, a második az információs bomba lesz – nem informatikáról beszél, a szó akkor még nem létezik –, a harmadik pedig a demográfiai bomba. Mi tehát az informatikai bomba robbanásának nemzedéke vagyunk. És azt hiszem, elfogadjuk, hogy az azonnali interakciónak minden esetben, beleértve a tőzsdét is, militáns felhangja van, és ugyanazt jelenti a társadalom számára, amit a radioaktivitás az anyag számára. Vagyis bomlási folyamatoknak – olvadásnak és hasadásnak vagyunk a tanúi. Az eltérés csak annyi, hogy ami Hirosimában vagy Csernobilban az atommag fúziójával, illetve hasadásával történik, az a társadalomban egy tőzsdéi válság nyomán jön létre. Ez a radioaktivitáshoz hasonlít-

ható társadalmi jelenség, amely nem más, mint minden jelentés, minden egység széttörőbása. Ezt nevezem én „totális balesetnek”. A múltban akárhányszor feltaláltunk egy technikai újítást, a vonatot, a hajót, a repülőgépet vagy bármilyen más, feltaláltunk egyben egy újfajta balesetet, amely az adott szubsztanciát: a vonatot, a hajót, az elektromosságot, az áramutést, a tengerjárókat, a hajótörést stb. jellemezte. De ezek „helyi” balesetek voltak, egy adott helyszínhez köthetők. Azonban a telekommunikációval, és az ezt jellemző azonnalissággal és közvetlenséggel a totális baleset lehetőségét találtuk fel. Ez az igen fontos tény a filozófiában is alapvető változást hoz. A „helyi” katasztrófaéknál az anyag jelenlétére egyértelműen szükség van, maga a baleset pedig esetleges, és az anyaghoz való viszonyában jelenik meg. Azért fulladunk vízbe, mert a hajó elsüllyed. A totális balesetnél viszont már nem egy anyagnak, nem valamely szubsztanciának vagyunk részei, mint például egy süllyedő hajóban, hanem magának az akcidentsnek, a balesetnek. A baleset mint olyan vált korlátlanul és szükség-szerűvé, miközben az anyag viszonylagos és esetleges lett. Ez a jelenség filozófiai forradalom, amely azzal az előbb említett időfállal van összefüggésben, amelynek mintegy nekiütköztünk.

– SZEMÉLYES VETÜLETBEN A NÖVEKVŐ SEBESSÉGEK, SŰRŰSŐDŐ HATÁSOK SOKASÁGA FELDOLGOZHATATLAN ÉLMÉNYTÖMEGGEL, AZ AGYI KAPACITÁS ELÉGTELENSÉGÉVEL, AZ EMLÉKEZET FÁRADÁSÁVAL JÁR.

– Az emlékezet tartalma a felejtés sebességének függvénye. Ez azt jelenti, hogy információátviteli képességünk az információk elsajátításának, illetve elfelejtésének sebességével van összefüggésben. Sajátos ritmus áll fenn az elsajátítás és a felejtés között. Az új technikai eljárások azonban annyira felgyorsították az információáramlást, hogy a memorizálás ideje egyre rövidebb lesz. Ha azt kérdezném most öntől, hogy mi volt a két nappal ezelőtti tévéhíradó programja, képtelen lenne megmondani. Ha viszont azt kérdezném, hogyan kezdődik Kubrick *Doctor Strangelove*-ja, vagy mondjuk az *Elfújta a szél*, azt biztosan meg tudná mondani.

Láthatjuk tehát, hogy az információáramlás felgyorsulásával párhuzamosan, mintegy arra válaszul, a felejtés folyamata is felgyorsul. Ezt nevezem a felejtés iparosításának. A múltban az írásnak, az olvasásnak és a beszédművészetnek köszönhetően létezett egy ága a kézművészetnek, amely az emlékezettel foglalkozott: a levéltár. A levéltár az emlékezet kézműipara. Az azonnali információszolgáltatás és az előbb említett rendszerek hatására azonban létrejött a felejtés ipari változata. Ez azt jelenti, hogy egyre kevésbé emlékezünk a dolgokra. Az emlékezethez vezető út egyre kevésbé járható, így az ember elveszíti múltját. Egyfajta örök jelenben él. A valós idő, ez a „világidő”, amely a helyi idők helyébe lép, fémjelzi a jelen idő előretörését a jövő és a múlt rovására. Az örök jelen időbe értünk. És az örök jelen idő éppen az emlékezet ellentéte.

Ez azt jelenti, hogy az ember feltalált egy olyan sebességet, amely jóval meghaladja saját információfeldolgozó, tehát döntéshozó képességének sebességét. És ami számomra teljességgel elfogadhatatlan, az az, hogy kizárólag mint fejlődést értékeljük ezt a jelenséget. Ha ezt a sebességnövekedést egyértelműen a haladás jelének tekintjük, az csupán azért van így, mert még nem ismertük fel a sebesség politikai jelentőségét, mert a sebességre nézve nem rendelkezünk gazdaságpolitikával. Márpedig az ember a sebesség

fogalmán kívül helyezni annyi, mint ember nélküli történelmet teremteni. Embertelen történelmet, ahogy Lyotard barátom nevezné. Tehát ez aberráció. Nincsen emberen túli haladás. Az ember a világ végpontja. „Homo est clusura mirabilium Dei” – mondja Hildegard von Bingen. Az ember Isten végső csodája. Nem létezik javított változata, nincsen bionikus ember, nincs emberfeletti ember. Vegyük az evolúció fogalmát: maga a kifejezés is az embertől származik. Az élőlények evolúciójának kivetítése a gépekre: aberráció. Ez nem technikai fejlődés, ez visszalépés, a filozófia végtelen visszafelődése.

– ENNEK A FEJLŐDÉSNEK LEGFŐBB ELŐMOZDÍTÓJA A HADIIPAR, AHONNAN A LEGTÖBB TECHNIKAI ÚJÍTÁS, TALÁLTMÁNY SZÁRMAZIK – A TELEVÍZIÓTÓL AZ INTERNETIG.

– A hadiipar számára a sebesség mindig meghatározó tényező volt. Soha nem érthetjük meg a múltbéli csaták történetét a lovasság, azaz a sebesség figyelembevétele nélkül. A hadtörténet a lovon alapul. A hadiipar mindig is felhasználta a közlekedési eszközök, a lövedékek, továbbá a hírek sebességét. Az ókorban például a legfejlettebbnek számító fegyverek még a védekezést szolgáló fegyverek: a városfalak, a pajzsok. Mindvégig a fegyver és a páncélzat párharcáról van szó; fel is épülnek a városfalak, amelyek képesek ellenállni a lovasságnak, de nem lesznek képesek ellenállni a tűzértségnek. Így amikor feltalálják az első gépet – ne felejtjük el, hogy az első modern gép az ágyú volt, ez az első robbanómotor –, tehát amikor feltalálják a tűzértséget, a védelmi fegyverek hatékonysága viszonylagossá válik. A városfalakat lassan le is bontják. A védelmi fegyverek uralmát a pusztító fegyverek uralma követi, a tűzértségtől egészen az atombombáig. Ugyanakkor nukleáris hordozókat, rakétákat fejlesztenek ki, amelyek egyre jelentősebb sebességhatárokat érnek el: a föld-föld rakéták például 40 ezer km/órát. A Hold meghódítása is köztudomásúan a rakétakísérleteknek köszönhető. Az elrettentés politikája tehát a fegyverek újfajta rendszerét eredményezte. Először is a 28 ezer km/óra sebességet elérő hiperszonikus járműveket, valamint a kommunikációs fegyvereket: a műholdakat és természetesen az olyan rendszereket, mint az Arpanet, vagyis olyan világméretű telekommunikációs rendszereket, amelyek képesek védelmet biztosítani egy nukleáris háború hatásaival szemben. Hát így született meg az internet, eredeti nevén Arpanet.

Tehát a három fegyver: védelem, pusztítás, kommunikáció. Ma a kommunikációs fegyverek korszakát éljük. Ezt nevezik az amerikaiak infoszféranak. Számukra a háború már nem is annyira a geoszférában, vagyis a földgolyó területén, a földrajz kereteiben játszódik, mint inkább az infoszféra, azaz az információ, az azonnali információ, a fénysebességgel terjedő információ szintjén. Az Egyesült Államokban ma minden, a hadügyek fejlesztésével kapcsolatos munka a szóban forgó információs háború, a kibertérben zajló háború megszervezésére irányul.

– EZ A VIRTUÁLIS, ELEKTRONIKUS TÉR VILÁGSZERTE EGYRE INKÁBB ELŐTÉRBE KERÜL, ÉS ÁTALAKÍTTJA A VALÓSÁGÉRZÉKELÉST.

– Egyfajta másodlagos valóság megteremtésének vagyunk tanúi. Társadalmunk mindeddig a tényleges térben élt, leszámítva persze az álmok és álmodozások virtuális világát. Az anyagi létezők világában éltünk. Olyan világban, ahol távolságok, mélységek, kiterjedések és színek vannak.

A virtuális valósággal viszont egy párhuzamos valóságot kezdünk létrehozni. Mintha – és ez már a 21. századra vonatkozik – egy „sztereovalóság” lépne életbe. A sztereofónia a tökéletes hangzás, a sztereoszkópia pedig a tökéletes látvány. A sztereó alkalmazása napjainkban már a valóság-hűség határait kezdi súrolni. A valóság új értelmezést nyer általa, hogy megjelenik egy virtuális tér, és mintegy ráépül a valóságos térre. Úgy gondolom, hogy ezzel a jelenséggel magának a valóságnak a kettéhasadásához érkezünk, és ezzel a ténnyel ezentúl számolni kell.

A kibertér bizonyos szempontból talán az utolsó gyarmatbirodalomnak is tekinthetjük. Mert mit is teremtünk az internettel vagy a kibertérrel? Új terjeszkedési területet. A gazdasági hatalom, a politikai hatalom, a katonai hatalom mind-mind kiterjednek már az egész világra. Az egész világot a levegőbe röphetjük, amikor csak akarjuk, szétrombolhatjuk, amikor csak akarjuk: az atommal vagy akár egy tőzsdekrachhál. Terjeszkedési területre viszont szükség van. És mivel nincsenek más világok – hiába hódítottuk meg a Holdat, csak az űrt találtuk, nincs más lakható bolygó –, mi mást tehetnénk, mint hogy kitalálunk egy virtuális gyarmatot. Megteremtjük ezt a virtuális teret, hogy legyen hol továbbjátszani a játékot, a nagyhatalmak játékát, amelyben a főszerepet ez idáig a különböző birodalmak – a francia, illetve angol gyarmatbirodalmak, vagy akár a szovjet birodalom – kapták. Úgy vélem, hogy a huszadik század egyrészt felszabadította a valóságos gyarmatokat, másrészt azonban megteremtette a legutolsó gyarmatbirodalmat, a virtuális gyarmatbirodalmat. Ezt igen jelentős eseménynek kell tekinteni. És az sem véletlen, hogy a folyamat közepontjában az amerikaiak állnak. Ne felejtjük el, hogy Amerika az egyetlen gyarmat, amelyet nem szabadítottak fel. Így csakis önnön mását alkothatja újra. És a kibertérrel létre is hozza az utolsó, a virtuális gyarmatot. Az internet csak a kezdet. Mert mit is csináltunk eddig, miután meghódítottuk, mondjuk Afrikát? Csupa szemfényvesztő holmit, üvegyöngyöket, esernyőket adtunk a néger királyoknak, miközben elvettük tőlük csodálatos primitív művésztűket. Amit cserébe adtunk, csupán szemfényvesztés. De vajon ezek a ma felajánlott új elektronikus technológiák nem ugyanilyen szemfényvesztő eszközök-e, amelyeknek valós céljuk az, hogy a segítségükkel elvegyék tőlünk kultúránkat és gyökereinket, ahogy mi is elvettük a harmadik világ népeitől kultúrájukat és gyökereiket, mielőtt a betegségek és a halál martalékaul hagytuk volna őket?

A világot nemcsak a készletek kiapadása, a levegő, a víz, a természeti kincsek kimerülése, hanem az emberi lények kimerülése is fenyegeti. És ebben az esetben nem lesznek kivételezettek, vagy csak nagyon kevesen, a világ urai, néhány holding, mint a Murdock-, Maxwell-, Bill Gates-, Time Warner- vagy Berlusconi-félék.

– UGYANAKKOR A HÁLÓZAT HÍVEI ETTŐL A „FORRADALMI” TECHNOLÓGIÁTÓL A MODERNITÁS SZINTE MINDAHÁNY VÁGYÁNAK VALÓRA VÁLTÁSÁT REMÉLIK, A KORLÁTLAN KAPCSOLATOT, A BÁRHOL VALÓ, EGYIDEJŰ JELENLÉTEK, TOTÁLIS DEMOKRACIÁT STB.

– A távjelenlét hihetetlen forradalmat jelent. A szellem, a kísértet megjelenését. Egy távolra ható lény megjelenését. Ez alapjaiban rengeti meg a filozófiát. A jelenlét kérdése az alany és a tárgy kérdéskörének alapvető része. A távjelenlét problémája viszont az átjutásra, a visszacsatolásra, az interakcióra (kölcönhatásra), az azonnaliségra

helyezi a hangsúlyt a teljes cselekvés esetében – azaz nem csak egy kép vagy egy hang, hanem egy cselekvés átviteléről, távcselekvésről van már szó. Távnézés, távhallgatás, távcselekvés. A Föld méretei a semmivel válnak egyenlővé az információátadás módszereinek felgyorsulása, valamint a hiperszonikus közlekedési eszközök gyorsasága miatt. 8 ezer km/óra – ezt veszik célba ma az amerikai kutatások. Márpedig azzal, hogy a Föld semmivé válik, maga az ember válik semmivé. Mi más lenne akkor ez, mint egy minden eddiginél hatalmasabb baleset, minden katasztrófák katasztrófája; egy totális baleset, az anyagi valóság összeomlása.

Földünk túlságosan kicsi és lakhatatlan lesz, éppen mert minden pillanatban körüljárható. Nemcsak anyagi mivoltában lesz sérült ez a Föld, a környezetszennyezés miatt, hanem olyan bolygóvá válik, ahonnan maga az ember van kirekesztve. Úgy vélem, olyan baleset születésének vagyunk tanúi, amelyhez hasonlót ember eddig még nem látott; olyan katasztrófának, amely minden filozófia végpontja kell hogy legyen. A környezetvédelem kérdése mögött ott látjuk a filozófia jövőjének a kérdését is. Hiszen a fejlődés hovatovább magát a létezését vonja kétségbe. A távjelentés olyan jelenség, amelyhez hasonlót korábban kizárólag a vallásos gondolkodásban találtunk: a szellemek, illetve az angyalok ilyenek.

– *EZ A KIBERNETIKUS ŰANGYAL* AZONBAN MATERIALIZÁLÓDNI IS KÉPES, SŐT A KIBERSZEX TECHNOLÓGIÁJA RÉVÉN NEMI JEGYEKET IS ŐLTHET.

– A legjelentősebb virtuális eszköz: a kapu. Egy kalitkát kell elképzelnünk, amelyben megjelenik előttünk házigazdánk szellemképe; a kalitkába belépve pedig mi jelenünk meg az ő virtuális kapujában, New Yorkban vagy akár Párizsban, a távolságok nem számítanak. Vagyis jelenlétem többé már nem hús-vér lényemet jelenti, hanem elektrofizikai megjelenésemet, hogy ne kelljen a metafizikai jelzőt használnom. Ez ugyanakkor teljes értékű jelenlét. Egy adatkosztüm, egy képernyősík és egy pár adatkesztyű segítségével láthatom a virtuális kapumban megjelenő látogatót, hallhatom a hangját, kezét foghatok vele, még érezhetem is a testét. Sőt – és pillanatnyilag ezzel kapcsolatban folyik a legtöbb kutatás – akár még a távszeretkezés is lehetővé válik. Ez a kiberszexualitás. Ez nem tréfa, inkább filozófiai dráma. Ez a virtualitás. Semmi köze az álom vagy a freudizmus problémaköréhez, inkább azt mondanám, hogy félelmetesen fizikai természetű. Úgy gondolom, hogy technofil aberrációval van dolgunk, amely a perverziónok sorában a zoofília mellé zárkózik fel. A szeretkezést a valóság legmagasabb fokának tekintem, mivel két test egymásba hatolásáról van szó. Egy lény valós jelenlétének legmagasabb foka egy másik lény számára nem más, mint a szeretkezés. Most azonban egy géppel szeretkezünk. Egy olyan lényvel, aki nincs is itt. Egy szellemképpel. Ez a Villier de l'Isle-Adam által jövendőlt Éva. A nagy mítosz. Nem is gyönyörrel van már szó itt, hanem magáról az utódnemzésről, vagyis az emberiség jövőjéről. Ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy a gyönyör mögött, amelyet egy lénynek egy másikban való fizikai jelenléte jelent, alapvetően az emberiség fennmaradásának biztosítása áll. És pont ez az, amit az új, virtuális valóság, a kiberszex, a távszexualitás megkérdőjelez. Ezzel megint egy totális balesethez érkeztünk: a technikai eszköz az emberi faj fennmaradását veszélyezteti. Mindössze annyi kell, hogy a gép teljesítőképessége összehasonlíthatatlanul nagyobb legyen, mint egy nőé, illetve

férfié. Ezen dolgoznak most Japánban, a gésák országában, talán nem véletlen, hogy épp ott.

– *MILYEN SZÁNDÉKOK VISZIK EBBE AZ IRÁNYBA A FEJLŐDÉST?*

– Csak a technika hatalomvágya van mögötte. A tudomány maga is végtelenségé vált. Végtelen sportokról szoktunk beszélni. Olyan sportokról, ahol az ember az életét teszi kockára az eredmény kedvéért. A tudomány pedig napjainkban – azért, hogy tökéletes eredményt érjen el – megkockáztatja még a tudomány mint tudás halálát is. A tudomány mint örület áll előttünk, mint végtelen tudomány. A tudomány mint a tudás öngyilkossága. Azt hiszem, a második világháború során az atombombával, a fajirtással elég közel kerültünk ehhez. Nem foghatjuk fel, amit Mengele tett, nem foghatjuk fel a táborokat anélkül, hogy figyelembe vennénk a tudomány teljes hatalmának a pusztítás szolgálatába való állítását.

A hatalomvágy nem feltétlenül egy konkrét személy alakjában ölt testet – újra kellene olvasnunk Nietzschét. A hatalomvágy benne foglaltatik az emberi alkotásban. Mindennek, amit ember alkotott, hatalmában áll a továbbfejlődés. És éppen a vallások vagy a filozófia nyújtotta bölcsességen múlik, hogy ennek a spontán továbbfejlődésnek gátat vethessünk. Mindenfajta bölcsesség fékezőerő. A részecskegyorsítóban nem találjuk meg ezt a bölcsességet – csak a hatalom őrzőjét. Találunk persze embereket is, amilyenek a futuristák, a futurista fasiszták, akik már jóval a világháborúk előtt megjósolták a technika mint gyilkos erő hatalmát. De az igazi hatalomvágy az eredményben van, vagyis az eredményért való, ez a hatalom l'art pour l'art mozgalma. És a technikatudomány világméretűvé, sőt világegyetem méretűvé fejlesztette ezt, hiszen a Mars felé tartó űrszondával már új bolygók felkutatását is kitűztük.

– *LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN MÁS IRÁNYÚ FEJLŐDÉS? VAN-E MÓD ARRA, HOGY AZ EMBER HATHATÓSAN ELLENÁLLJON – SZEMÉLYES ÉS KÖZÖSSÉGI SZINTEN?*

– Nem érthetjük meg a technikát etikai támpont nélkül. Az embert kizárólag a rossz felől megközelítve foghatjuk fel. A rossz elismerésével leszünk képesek felismerni az ember nagyságát, vagyis a jót. Ezzel most nem valamely vallás felfogására hivatkozom. Ugyanígy a technika is kizárólag akkor lehet hasznos, ha küzdünk az általa hordozott rossz ellen. Például a balesetek ellen. Minden műszaki tárgy hordoz magában egyfajta negatív erőt. És minden műszaki fejlődés éppen abból a harcból születik, amelyet ez ellen a negatív erő ellen vívunk. A jelenlegi helyzet is csak akkor fordulhat jóra, ha harcolunk az új technikai eljárások negatívumai ellen. Vagyis műkritikusként kell viselkednünk: egyrészt szeretnünk kell a technikát – szó sincs arról, hogy át kellene hártanunk a technikára azt a felelősséget, amely minket, embereket terhel, ehelyett inkább a lehető legnagyobb elővigyázatossággal kell megítélnünk, mert ahogy mondani szokás: aki igazán szeret, az büntetni is tud. Ha szeretek, akkor egyben képes vagyok azt is megmondani, ha valamit nem szeretek. Mi, emberek még ezen a téren is rendelkezünk bizonyos szabadsággal. Ám abban a pillanatban, amikor a technikát mint jövevőnt, mint az emberiség üdvözülésének egy lehetséges módját kezdjük el imádni, azonnal a bálványimádás bűnébe esünk. A technika istenítése az elektromosság feltalálása

kor már elkezdődött. Az elektromosságot jó tündérnek képzeltük el, persze még Csernobil előtt. Ma ugyanezt tesszük az internettel: Hurrá! Csodálatos! Éljen az elektronikus demokrácia! – ez örület.

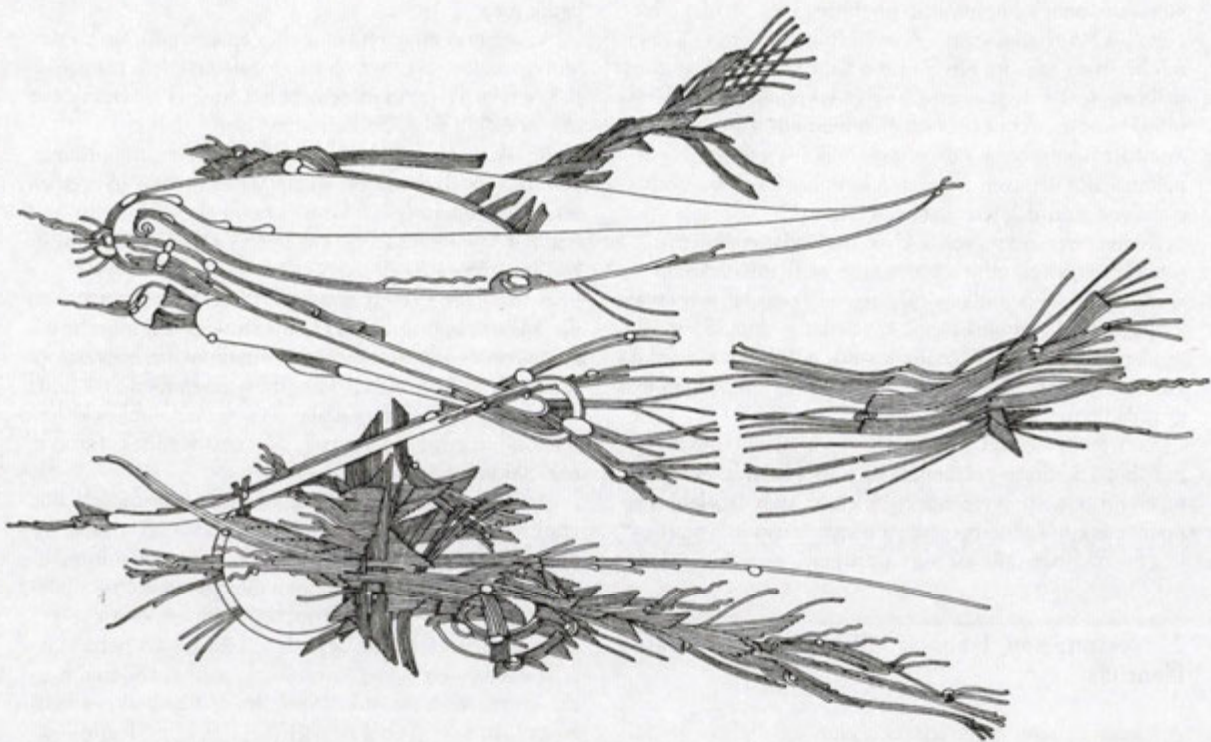
A 20. században élünk, a nagy katasztrófák századában. A 20. század, Camus kifejezésével élve, könyörtelen, és egészében megbocsáthatatlan. Ez a kor a legnagyobb katasztrófák kora: Auschwitzé, Hirosimáé, Csernobilé. Nagyon különböző dolgokat vesznek egy kalap alá? A technika szempontjából összetartoznak. A náci pusztítást sem érthetjük meg a technika, a rossz útra tért technika által kínált pusztító erő megértése nélkül. Elég újraolvasni a nürnbergi pert, és rögtön kitűnik, milyen mértékben állították a halál, a holocaust szolgálatába. Jelenleg is ilyen helyzet előtt állunk: harcolnunk kell a fejlődés ellen. Ha nem tesszük – kollaboránsok vagyunk. Közreműködünk a technika istenné emelésében anélkül, hogy tanultunk volna a 20. század tragikus eseményeiből, pedig lett volna miből.

Hadd idézzem fel befejezésül Jákob és az angyal jelenetét. Azért térek erre mindig vissza, mert számomra ez egyike a legszebb példabeszédeknek. Én keresztény vagyok, s minden keresztény a zsidó–keresztény kultúrán nevelkedik. Az Ótestamentumon és az Újtestamentumon. A kétőt nem lehet elválasztani. A Bibliában pedig a legkülönlegesebb mozzanat az egyistenhit feltalálása, amely nem más, mint az ember istennel folytatott harcának feltalálása. Nem az ellene, hanem a vele folytatott harcról van szó. Ábrahám, Izsák, Jákob – az egyistenhit három feltalálója. Mózseről most nem beszélek, csak erről a háromról. Közü-

lük az utolsó Jákob: hisz Istenben – ez természetes, hiszen ő is, akárcsak Ábrahám, ott van Isten megteremtésének pillanatánál, ha szabad így nevezni a kölcsönös teremtést. Nos Jákob egy teljes éjszakán keresztül – Istennel harcol. Harcuk célja nem a halál, hanem az élet. Saját Istene ellen harcol – de miért? – Azért, hogy ember maradjon, hogy ne váljon saját Istenének rabszolgájává. És Istennek tetszik ez. Azért szereti Jákobot, Ábrahámot és Izsákot, mert ők emberek, és nem bálványimádók.

Azért érvényes ránk különösen ez a bibliai kép, mert ebben a pillanatban mindannyian a technika bálványimádóivá kezdünk válni. Ha majd mi is küzdeni fogunk a technika ellen, ugyanúgy, ahogy Jákob tette, attól a naptól fogva bennem is újraéled majd a technikába és a filozófiába vetett hit. Csak azt tudom, hogy ma ellenállókká kell válnunk. Ellenállást kell kifejtenünk – ahogy egy elektromos ellenállás is lehetővé teszi az áram továbbhaladását, elektromos ellenállás nélkül viszont minden elég, minden romba dől. Fel kell építeni az ellenállást a technika-tudomány oldaláról fenyegető megszállással szemben. A technika-tudomány megszáll minket, elfoglalja az egész világot. És nekünk választanunk kell, hogy kollaboránsok leszünk-e vagy ellenállók. Az ellenállás kidolgozása a jelen helyzetben ugyanannyira fontos a világ számára, mint amilyen fontos volt a második világháború alatt Európa számára.

A BESZÉLGETÉST MONORY M. ANDRÁS
ÉS TILLMANN J. A. KÉSZÍTETTE

Köldökzsinór vagy pányva?

JOGI KÖTELEKEK AZ ÁLLAMPOLGÁR (JOGI SZEMÉLY)
ÉS ÁLLAMA KÖZÖTT

KENDE TAMÁS – NAGY BOLDIZSÁR

1. Előjáték

1996. november 16-án, a Győr elleni – 3:2-es győzelemre álló – meccsén a Ferencváros az utolsó három percre becserélte Kuznyecovot, és ezzel új fejezetet nyitott az állampolgárság tanulmányozásának hazai történetében. A Győr megóvta az eredményt, mondván, a szabályokkal ellentétesen nem három, hanem négy külföldi labdarúgó lépett Fradi-mezben pályára azon a mérkőzésen: név szerint Miriuta, Nicsenko, Touati és végül a mit sem sejtő Kuznyecov. A Győr a mérkőzés végeredményének megsemmisítését, a Ferencváros a helybenhagyását kérte. Minden azon múlt, „külföldi”-e Kuznyecov, vagy „magyar”.

(Természetesen az nem volt kétséges, hogy állampolgársága ukrán. A vita sokkal kifinomultabb szférákban zajlott, ti. akörül: a honi labdarúgás olümposzi csúcsairól nézve „hazai” játékos-e Kuznyecov, avagy „idegen”.)

Az MLSZ első fokú döntésében kimondta: az ukrán játékos „futballmagyar”. Nem magyar állampolgár, nem bevándorló, nem a határon túli kisebbség tagja, hanem, ismételjük, „futballmagyar”. A másodfokon eljáró fellebbviteli bizottság tagadta ezt. Szerinte Kuznyecov csak volt futballmagyar, 1993. augusztus 13-a és Ukrajnába visszatérése (1995) között. Az ukrán futballéletben eltöltött szezon azonban véget vetett a magyarságának, s ezért, amikor ismét az Üllői úti gyeprre lépett, a külföldiekre vonatkozó szabályok szerint lett volna becserélhető.¹

Tudjuk, egy Ferencváros–Győr párviadal eredménye többeket érdekel, mint a teljes magyar állampolgársági irodalom, ezért is jön kapóra, hogy a két csapat perpatvarára világít az állampolgársággal kapcsolatos alapkérdésre: ki az idegen és ki az, aki közülünk való, mitől minősül valaki külföldinek vagy magyarnak, s jobb-e Magyarországon magyarnak lenni?

Kuznyecov egyszer fejtelt a labdába a saját tizenhatosánál abban a három percben, amíg a pályán volt. A Győr mégis azt remélte, veresége győzelemre, vagy legalábbis újabb mérkőzés lehetőségére változhat, pusztán amiatt, hogy a Fradiban „túl sok volt az idegen”.²

2. Nemzet, nép, lakosság, állam, haza, lojalitás, identitás

A fejezetcím szósora fenyegetően idézi fel a lehetséges fogalmi zűrzavart, amelyben nem akarunk rendet teremteni, ugyanis kizártnak tartjuk, hogy a jogtudomány, a történet-

tudomány és a politikai filozófia terén egyformán érvényes megkülönböztetésekre és azonosításokra jussunk.³ Mégis, az állam és polgára (valamint honos jogi személyei) kapcsolatának áttekintéséhez érdemes e tanulmány terjedelmének erejéig nyelvi konvenciót ajánlanunk: mi, itt és most a következőképpen értjük e vérfoltos szavakat:

A nemzet szó teljesen kétértelmű, ezt nem lehet felszámolni. A gyakrabban használt értelme a kulturális-etnikai összetartozásra utal, a nyelvre és a közös képzetekre, eredetre, sorsra, valamint mindezek reflektáltságára. A másik értelem a politikai nemzet, ahogyan azt az angolszász nyelvterületen használják, az etnikai, múltra irányuló konnotációk nélküli, az államot alkotó, a politikát gyakorló és ellenőrző népet nevezve meg nemzetként.⁴

A nép szinte azonos a lakossággal. Vannak azonban olyan esetek, amikor egy nép tagjai több államban élnek, de nem hordozzák még a szervezethez és reflektáltsághoz azokat az ismérveket, amelyek miatt nemzetnek tekintetnénk őket. Ilyenkor egy nép több ország lakosai között oszlik meg.

Az egyazon államon belül élő nép és a lakosság között annyi a különbség, hogy a nép fogalmába nem tartoznak bele a relatíve rövid időre beköltözöttek (egynéhány évet ott töltöttek), a lakosságba viszont igen.⁵

Az állam szót a központosított erőszak monopóliumát élvező, a jogalkotásra és -alkalmazásra képes – jó esetben arra felhatalmazott –, a kinn és benn (külföld, belföld) határait kijelölő és (több-kevesebb sikerrel) érvényesítő hatalmi apparátus megnevezésére használjuk.

A haza [egy személy hazája, vállalat, termék anyja (származási) országa stb.] a jogi kontextusban nélkülözi az irodalomban és a patrióta megnyilvánulásokban szokásos érzelmi töltést és hirdetett identitást, egyszerűen arra utal, hogy a jog ember, vállalat vagy termék többes kötődései közül az egyiket kitünteteti, „igazi otthonának, forrásának” tekinti.

Az állampolgárság is a lojalitásról és az identitásról szól, mint mostanában annyi minden, a ruandai és a délszláv háborútól a sajtóbirodalmak tulajdonlásáig. A minimálisan adott szereplők köre három: állam – nemzet – állampolgár.⁶ A zavart szokás szerint a történelem és a nyelv okozza: a legegyszerűbb ugyanis az lenne, ha a nemzet és az állam megfelelnének egymásnak, amiből adódna, hogy aki a nemzethez tartozik, az polgára az államnak, és aki állampolgár, az egyben a nemzet tagja. Sokszor, legtöbbször ez nincs így, az államok nem nemzetállamok,⁷ mert vagy több nemzet egészét foglalják magukba (ahogyan Nagy-

Britannia az angol, skót és walesi nemzetet) vagy egy nemzet anyaállamának minősülve más – ugyancsak anyaországgal rendelkező – nemzetek kisebbségeinek is államai (Románia; Nagy-Britannia az írek tekintetében) vagy olyan nemzetek és népek részei is területükön élnek, amelyeknek nincs saját államuk (Irak, Szíria, Irán, Törökország a kurdok tekintetében), vagy nem etnikai-kulturális nemzet(ek)ből, hanem bevándorlókból és őslakosokból épülnek föl (USA, Kanada, Ausztrália stb.).

Az egybeesés hiánya kényszeríti az állam és az állampolgárság kapcsolatának finomabb elemzésére: ha nemzet és állam azonos lenne, akkor a nemzet iránti kötelesség egyben állampolgári kötelesség is lenne, s fordítva, nemzetet szolgálna, aki állama szolgálatába áll. Állam és nemzet különbségét fel- és elismerve vissza kell riadni a szokásos kérdésekre előugró ösztönös válaszoktól.

Mi a jelentése a „mit kíván a haza?” kérdésnek? Egyenértékű-e azzal: mit kíván az állam, melynek polgára vagyok, vagy azzal, mit kíván a népem, a nemzetem, az a közösség, amely térben és kultúrában körülírta otthonos nekem, s amelynek határai belül eshetnek az államhatárok („ott vagyok honn”), vagy átmészhetik azokat.

A válasz függvényében lehet majd az állam és az állampolgár kapcsolatának erkölcsi oldaláról beszélni, keresni azokat az erkölcsi parancsokat, amelyekből az állampolgár jogi kötelezettségei eredeztethetők. Avagy ki kell mondanunk, hogy az állam és a polgár közötti kapcsolat nem érzelmi és erkölcsi, hanem pusztán a jog szabályozza, az „adómorál”-ban annyi a morál, amennyi a disznósajtban a sajt.

3. Állam és polgára a jogban. Az alaptételek

A jogi értelemben vett állampolgárság a 19. század fejleménye, a francia forradalmi alkotmányok adta lökést az 1800-as évek elején keletkezett nemzeti törvények teljesítik ki. A jogi tankönyvek egyfelől a személy státuszának és az államalkotó tényezők egyikének tekintik, másfelől jogviszonynak, amely az állam és polgára között teremt kötelezettségeket és jogokat.⁹ Jogviszonyként azoknak a személyeknek a körét jelöli, akikre az állampolgárság szerinti állam joghatósága akkor is kiterjed, ha éppen külföldön tartózkodnak vagy élnek, azaz érvényesül felettük az állam személyi főhatalma.⁹

Az állampolgárság egyfelől a szuverének ütközésének terepe, azaz nemzetközi (jogi) kérdés, másfelől a (bel)politikai rendszer preferenciáit, a politikai közösség énképét és kívánatossá fejlődési pályáját tükröző alkotmányjogi kategória. Nemzetközi jogi területen a leggyakrabban az utazás és letelepedés (útlevél, vízum, jog arra, hogy az adott országban éljen valaki, szembeállítva a kiutasítás vagy a száműzés állami előjogával), a diplomáciai védelem, illetve a kettős állampolgárság és a hontalanság alcímei alatt taglalják, valamint akkor vizsgálják, amikor államutódlás során egy terület más állam fennhatósága alá kerül, vagy egy egész állam megszűnik, illetve újonnan keletkezik. Új fejezetet nyitott a nemzetközi elemzésekben az 1992. évi maastrichti szerződés az Európai Unióról, amely létrehozta az uniós állampolgárságot anélkül, hogy érintette volna a polgárok tagállamokhoz fűződő állampolgári viszonyát.

A belső jogban egyfelől az állampolgárság megszerzésének és elvesztésének (befogadás, illetve kirekesztés) módjait rendezik, másfelől a területi főhatalom alatt állók

között sok esetben különbséget tesznek, előnyben részesítve vagy hátránnyal sújtva a saját állampolgárokat a külföldiekkel szemben. Az állampolgár sajátos jogait és kötelezettségeit számba vevő leltár az állam és a politikai nemzet kemény magjáról szóló szenttelen híradás: amit a jogrend a saját polgároknak tart fenn, kizárva az évtizede vagy akár egész életében ugyanott élő és tevékenykedő idegen állampolgárt, azt az állam esszenciájához tartozónak, identitása központját érintőnek kell elfogadnunk. (Ennek számbavételét lásd alább.)

A két különböző irányt tükrözi az angol nyelvhasználat, amely a nemzetközi dimenzióban a „nationality” kifejezést használja, míg a belső jogi kontextusban „citizen”-ről szól.¹⁰

A jog vágyképe az elmúlt évtizedig az volt, hogy mindenkinek legyen állampolgársága, de senki ne legyen több állam polgára. Ugyanakkor az állampolgárság megszerzésének jogcímei tükrözték az adott állam és politikai közösség elképzelését a politikai nemzethez tartozás előfeltételeiről, a „mi” és „ők” határvonaláról. Legalább két nagy irányzatot különböztethetünk meg: a németet és az amerikaiat. A német típusú állampolgársági jog feltételez egy etnikai-történelmi-kulturális közösséget, a népet, amely ezt a közösséget a vérel örökíti, s ezért az állampolgárság tulajdonképpen a Volkhoz tartozást fejezi ki: megszerzésének legfőbb elve a szülői vérel öröklés, a *ius sanguinis* elve, amely szerint az apa vagy mindkét szülő állampolgársága – a génekkel együtt – átszáll az utódra, aki születésével automatikusan a Volk tagja, így a Birodalom vagy a Köztársaság állampolgára lesz.

Az amerikai modell, amely egyaránt jellemzi (jellemezte) Észak- és Dél-Amerikát, süket a vér szavára, az állampolgárságot és ezzel a politikai életben való részvétel lehetőségét megadja mindenkinek, aki az adott országban született, függetlenül a szülők állampolgárságától. Az olvasztótégely csak úgy hozhatta létre az acélos amerikai típust, ha nem az számított, honnan jön (ered), hanem hogy hova tart. A születés helye mint állampolgárság-keletkeztető, a bevándorlók leszármazottait automatikusan integráló elv a *ius soli* elve.

Mindkét elvet a másikkal kiegészítve alkalmazzák, így a diplomaták gyermekei nem válnak a kiküldetés országának állampolgáraivá, még akkor sem, ha ott a *ius soli* elve a meghatározó, viszont az amerikai szülő gyermeke akkor is örökölheti szülőjének állampolgárságát, ha külföldön látta meg a napvilágot.

Egy állam polgárává válni nemcsak a természet rendje és a jog együtthatása folytán lehet, hanem az egyéni és a kollektív történelem fordulatai miatt is, melyek közül a kivándorlás, a külföldivel való házasságkötés, illetve az államhatárok megváltozása a leggyakoribb állampolgárságváltó tényező.¹¹

A honosítás (és az állampolgárságból elbocsátás, valamint az attól való megfosztás) feltételeinek vizsgálata vezet a legközelebb a tanulmány központi kérdéséhez: mit is várhat az állampolgár az államtól, amit egy egyszerű lakos, vagy kisebbségi sorban élő külföldi állampolgár magyar nemzettag nem; és fordítva, melyek az állampolgároknak azok a kötelezettségei, amelyek a nemzet többi tagját, illetve a az állam területén található külföldieket nem kötelezik.

Mielőtt ebbe belefognánk, rögzítsük tömören a nemzetközi jog fő tanait arról, hogy általában véve mire jogosítja fel és mire kötelezi az állampolgári kapcsolat az államot és a polgárt.

A személyi jogai:

- Születéssel állampolgárságot szerez.¹²
- Államának területén élhet, oda visszatérhet.
- Élvezheti az állampolgársághoz fűződő előnyöket.

A személyi terhei:

- Nem menekülhet a személyi főhatalom alól; külföldön is „két urat kell szolgálnia”.
- Hadkötelezettséget rónak rá.
- El kell viselnie az állama ellen más állam által érvényesített szankciókat és korlátozásokat („ellenséges állam polgára” elleni szankciók,¹³ vagyonelkobzás, internálás).

Az állam jogai:

- Diplomáciai és konzuli védelemben részesítheti polgárát és jogi személyiségű honosait.
- Külföldön is érvényesítheti személyi főhatalmát.

Az állam kötelezettségei:

- Állampolgárainak visszafogadása, ha hazatérnek, vagy kiutasítás nyomán hazakényszerülnek.
- Felelősség az állampolgárok és a jogi személyek által más országban okozott károkért, ha azokat megakadályozhatta volna.

4. A Magyar Köztársaság és (hű) polgárai: privilégiumok és hátrányok

Aki születéssel, a magyar állampolgárság megszerzésének legfőbb eszközével válik a speciális jogok hordozójává, annak nem kell eskü¹⁴ tennie, és vállalnia, hogy „Magyarországot hazámnak tekintem. A Magyar Köztársaságnak hű állampolgára leszek. Alkotmányát és törvényeit tiszteletben tartom és megtartom. Hazámat erőmhöz mérten megvédem, képességeimnek megfelelően szolgálom.”¹⁵ Ez az ígéret csak a honosítás útján magyar állampolgárrá váló személyek ajkain fogalmazódik meg.

Látható, a jogalkotó nem riad vissza a nehezen definiálható fogalmak használatától, amikor Magyarországot az esküvel hazájaként kívánja láttatni a friss állampolgárral, és a kötelező polgári erények között előírja a hűséget is.¹⁶ Tekintettel arra, hogy az alkotmányt és a törvényeket az itt tartózkodó vagy élő külföldieknek is tiszteletben kell tartaniuk, az állampolgárság speciális tartalma a haza védelme és képességek szerinti szolgálata, legalábbis az eskü szövege szerint.

Alaposabb bogarászás a magyar hatályos jogszabályok dzsungelében érdekes megfigyelésekre vezet, s azt a gyanút élesztgeti, hogy a jogalkotók s a mögöttük álló jogbölcsélek nem voltak képesek eldönteni, mit, s főleg miért tartanak fenn a magyar állampolgárok előjogaként, s hova engednek be „idegeneket is”.

A magyar joganyag sietős átfésülése is figyelemre méltó hozadékkal jár. A kiinduló hipotézis az lehetne, hogy az állam a szuverenitásgyakorlás legérzékenyebb területeit, a magasabb politikai és állami funkciókat és jogköröket, a nemzetbiztonsági szempontból érzékeny területeket zárja el a külföldiek elől, abból az (egyébként elméletileg támadható) megfontolásból kiindulva, hogy az idegen állampolgár kevésbé megbízható, mint a magyar, ezért nem egyes személyeket, hanem mind a hatmilliárd külföldit eleve ki kell rekeszteni bizonyos állásokból, tisztségekből.

Nem meglepő, hogy bíró, ügyész, közjegyző, országgyűlési biztos, katonai és rendőri felsőoktatási intézmény rektora, a nemzetbiztonsági szolgálat hivatásos tagja, honvédségi közalkalmazott és hivatásos katona, börtönőr, magánnyomozó, a nemzeti hírgyűnökség elnöke, a Nemzeti Bank elnöke csak magyar állampolgár lehet. Elgondolkodtató azonban, hogy miért kizáró ok a magyar állampolgárság hiánya a következő pozíciók betöltésénél: belvízi hajóparancsnok, erdész, fegyveres biztonsági őr, hegyközségi tanács ügyintézője, gyám, jogtanácsos, kisajátítási szakértő, közterület-felügyelő, magasabb beosztású kutatóintézeti vezető, nyilvántartásba vett orvos, osztályvezető és magasabb beosztású dolgozó egy sor minisztériumban és költségvetési szervnél, önkormányzati képviselő, szabadalmi ügyvivő, természetvédelmi őr, ügyvéd, hivatásos vadász, vám- és pénzügyőr, bírósági végrehajtó.¹⁷ Miért ne lehetne jó szabadalmi ügyvivő vagy éppen erdész, önkormányzati képviselő, ne adj’ isten közterület-felügyelő egy magyar állampolgárral házasságot kötött, évtizedek óta Magyarországon élő külföldi, aki nem akarja feladni hazájának útlevelét, vagy az állampolgársággal járó más előnyöket?¹⁸

A jogalkotó bizonytalanságát a magyar állampolgároknak féltetett előnyöket illetően mutatja, hogy a biblikus tudományokban fordítással, tanulmánnyal kitűnő, vagy a magyar líra és próza nyelvi megújításának terén kimagasló eredményt elért személyeknek adományozható – 1996 szeptemberében alapított – Károli Gáspár-díjat¹⁹ csak magyar állampolgár kaphatja. Így a Károli Gáspár-féle fordítást revideáló Váradi Biblia kiadója, Szcenci Kertész Ábrahám és valamennyi kortársi utódja éppúgy ki lenne (van) zárva a díjból, mint a magyar emigráció állampolgárságot vesztett vagy feladott nyelvújító költői, prózaírói.

A munkahelyek és tisztségek, valamint a kitüntetések²⁰ mellett a privilégiumok nagy csoportja életviszonyokat, élethelyzeteket érint. Ezekben a magyar állampolgár kedvezőbb helyzetben van, mint a külföldi.

Kezdjük egy abszurdal: a hatályos alkotmány csak az állampolgárok életét és vagyonát védelmi meg a kormánnyal az elemi csapástól vagy annak következményeitől, a külföldiekét, hontalanokét nem; azt nyugodtan ragadja magával az ár, nyelje el a föld, verje el a jég.²¹ Erről még jóhiszeműen gondolhatjuk, hogy nyelvbotlás (mely számos alkotmánymódosítás során észrevétlen maradt), de mégis gyanakszunk, hogy igazi oka a teljes fogalmi zűrzavar, annak semmibevétele, hogy Magyarországon nem csak magyar állampolgárok tartózkodnak vagy laknak, hogy minden pillanatban él Magyarországon legalább százezer ember, aki egy évnél hosszabb időre jött, további legalább százezer, aki végleg letelepedett, de még nem honosította magát, nem is beszélve azokról a milliókról, akik rövidebb időre érkeznek. A lakosság, a népesség – akár tudomásul vesszük, akár nem – nem csak magyar állampolgárokból áll.

Perse máskor ez világos. Az alkotmány XII. fejezete az alapvető jogokról és kötelezettségekről legtöbbször általános alanyra utal („mindenkinek joga van a gondolat... szabadságára, senkit nem lehet kényszeríteni... alávetni”). Van azonban rendelkezések amelyek nem emberekről általában, hanem kifejezetten magyar állampolgárokról szólnak. A magyar állampolgár kiváltsága a kiutasítástól men-

tesség, egyben az a jog, hogy Magyarországon éljen, ide visszatérjen, külföldön a Magyar Köztársaság védelmét élvezze, országgyűlési választásokon válasszon és megválasszassék, „részt vegyen a közügyek vitelében”,²² szociális ellátásban részesüljön, élvezze a művelődéshez való jogot.²³ Az alkotmányt elhagyva, a hatályos jogban hosszú listáját leljük azoknak a tevékenységeknek, jogviszonyoknak, amelyekben a magyar állampolgár kedvezőbb helyzetben van, mint a külföldi. Diáksportkör pártoló tagja, külföldön állami ösztöndíjjal tanuló diák, védett muzeális emlék engedély nélküli örököse, művi meddővé tétel alanya, névváltoztatását kérő személy, a Központi Műszaki Fejlesztési Alapprogram támogatója, akadémiai és akadémiai doktori cím tiszteletdíjának címzettje, 70 éves kora felett a „közforgalmú személyszállításban” ingyen utazó, külföldön a magyar képviseleten házasságot kötő tudó személy, hadigondozott, határsávforgalomban kiutazásra jogosult ember csak magyar állampolgár lehet.

A lista nem teljes, hiszen magától értetődően magyar útlevelet is csak állampolgár kap, s még sorolhatnánk a kedvezményeket. Ehelyett egy fontos tényre figyelmeztünk: *a privilegizált helyzet gyakran nem az állampolgársághoz, hanem a belföldi élethez kötődik*, így a bevándorolt külföldiek épp olyan kedvező helyzetben vannak, mint a magyar állampolgárok (vagy közülük az itthon élők). Erre később kitérünk, most csak jelezzük, hogy például a munkaerőpiacon való engedély nélküli részvétel joga nem az állampolgárságból, hanem a magyarországi életvitelből fakadó előny, amely külföldi állampolgárt is megillet, ha bevándorolt. Éppen ezért, amikor az állam gazdaságsszervező vagy szociális funkciójáról gondolkodik valaki, akkor bizony nem nemzetben, nem is állampolgárságban kell gondolkodnia, hanem népben vagy lakosságban. Mielőtt e peremvidékeket áttekintենék, vessünk egy pillantást az állampolgári jogviszony másik serpenyőjére: mit kér az állam cserébe az előnyökért.

A haza védelmét, a hatalom erőszakos megszerzésére, gyakorlására, illetőleg kizárólagos birtoklására irányuló tevékenységtől való tartózkodást, hozzájárulást a közterhekhez, fertőzésveszélyes országba utazás esetén a védőoltás elviselését. Igazság szerint a köztelherviselés eszméjét a személyi jövedelmadó-törvény tágabban értelmezi, amint azt a következő részben megemlítjük.

5. Peremvidékek, rejtett tartományok: látens állampolgár, devizakülföldi, „magát magyarnak valló személy”, futballmagyar

Senki nem tudja, hány magyar állampolgár él a földön. A magyar személy- és lakcímnyilvántartás adatai éppúgy nem tükrözik ezt, mint a népszámlálási. Feltehetően több millióan vannak szerre a világban, akiknek törvényes joga lenne magyar útlevelet kiváltani, hazaköltözni, igénybe venni a szociális ellátó rendszereket vagy éppen felvásárolni a kiemelkedő értékű ingatlanokat és műkincseket. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a *ius sanguinis*, a vér szerinti leszármazás elvének korlátlan érvényesítése az emigránsok leszármazottjait hetedféliglen is magyar állampolgárrá teszi, ha arról körülményes eljárás keretében az illető le nem mond. (S miért fáradna ezzel egy harmadik generációs torontói „magyar”, aki jó esetben annyit tud, hogy egyik nagyapja 1957-ben érkezett Kanadába, de azt nem, hogy emiatt ő magyar állampolgár, hiszen valame-

lyik szülője az volt). Paradox, de igaz: ha forróvá válna a talaj a lába alatt, egyszerűen besétálhatna a magyar külképviseletre és kérhetné a magyar útlevél kiállítását.²⁴ Ha olyan országban él a leszármazott, ahol nem szerzi meg a tartózkodási hely államának állampolgárságát – ahogy a legtöbb vendégmunkás gyermekei élnek Nyugat Európában –, akkor őket az is fenyegeti, hogy az az ország távolítja el őket területükről, amelyben felnőttek, amelyek nyelvét beszélik, kultúráját ismerik, s kiutasítja őket egy olyan világba, ahol nyelv és kultúra nélkül állnak.²⁵

E milliók nem potenciális állampolgárok, hanem látens, „alvó” állampolgárok. Nem arról van szó, hogy ha akarják, egyoldalú döntéssel megszerezhetik az állampolgárságot,²⁶ mivel azt „birtokolják”, egyszerűen ennek tanúsítását, az állampolgárság meglétének megállapítását kell kérniük a magyar hatóságoktól, amit azok nem tagadhatnak meg, s így az állampolgársággal járó jogok élvezetét sem, kivéve azokat, amelyek nem járnak a külföldön élő állampolgároknak.

Ez az állam és polgár viszonyáról való gondolkodás, ez az állam feladatairól tünődés következő érzékeny pontja. Az állam elméletileg nem diszkriminálhat állampolgárai között, de jogos megkülönböztetéseket tehet. Ezek sorában előszeretettel él a Magyarországon tartózkodó vagy élő és a külföldön tartózkodó vagy élő állampolgárok közötti megkülönböztetéssel.²⁷ A polgári védelmi kötelezettség csak a „belföldi lakóhellyel vagy tartózkodási hellyel” rendelkező állampolgárokra terjed ki,²⁸ a honvédelmi törvény az állandó hadkötelezettséget a „Magyar Köztársaság területén élő”²⁹ férfiakra rója, az országgyűlési választásokban és a népszavazásokban ugyancsak a „Magyar Köztársaság területén élő”³⁰ állampolgárok vehetnek részt.

Az állam tehát nem épít minden magyar állampolgárra, hanem éppen a közhatalomhoz szorosban kapcsolódó területeken kizárja nemcsak a látens állampolgárokat, hanem a nem Magyarországon élőket is.

Másfelől nem állampolgárokat is bevon az állampártolás körébe, szolgáltatásokat vár el tőlük, gazdaságpolitikát érvényesít velük szemben. A legszembetűnőbb az adózás köre. Azt gondolhatnánk, állam és állampolgár viszonyának eszenciája az adózás (a honvédelem és az útlevél-jogosultság mellett). Az állampolgár és a honos jogi személy tartja el az államot, a közszolgáltatások és a külföldön kapott védelem fejében. Adóíért cserébe követelheti, hogy a közügyek vitelében részt vehessen. Ez azonban nincs így. Adózás és állampolgárság szétváltak. A személyi jövedelmadó hatálya nem a magyar állampolgároknak terjed ki, még akkor sem, ha preambulumban „az állampolgárok közterhekhez való hozzájárulásának alkotmányos kötelezettségéből” indul ki, hanem a magyar állampolgárok egy részére és az itt élő vagy tartózkodó külföldiekre, függetlenül attól, hogy maga a jövedelem belföldön vagy külföldön keletkezett. Ez körülbelül a korábban „lakosság”-ként leírt személykört fedi, de annál is tágabb, mert még a rövid távon itt tartózkodó külföldi személy belföldi jövedelmeire is kiterjed. *Az állam funkcióinak ellátását tehát nem a nemzet, nem a nép, nem az állampolgárok, hanem egy másik halmazba tartozó csoport teremti meg*, amely a magyarországi állandó lakosságból (magyarok és idegenek együtt) és a Magyarországon jövedelmet szerző külföldiekből tevődik össze.

Állampolgár és állampolgár között megkülönböztetést tesznek, hazai és külföldi állampolgárt viszont egy kalap alá vesznek a devizajogszabályok. A megszorítások, amelyek enyhültek, de teljesen nem enyhészték el, a „deviza-

külföldieket" nem érintik, akár magyar állampolgárok, akár nem.

Az állam és az egyén viszonyának speciális területe a migráció s ezen belül a bevándorlás, majd a honosítás területe. Itt az állam a külföldiek között tesz különbséget, mégpedig származási alapon, s mind a bevándorlás, mind a honosítás terén kedvezményeket nyújt annak, aki „magyar nemzetiségűnek vallja magát, és akinek felmenője magyar állampolgár volt”.³¹ (Természetesen ha egy csak szlovákul [románul, ukránul, szerbül] tudó személy magyarnak vallja magát és bizonyítja, hogy egyik felmenője még a Monarchia alatt magyar állampolgár volt, akkor a kedvezményeknek ugyancsak ki kell terjedniük rá – legalábbis a jog szerint!)

Innen csak egy ugrás a „futballmagyarság”, azaz a fikció, hogy a Ferencvárosban futballozó ukrán játékos a labdarúgás szempontjából (s feltehetően a szurkoló szívében is) magyar, még akkor is, ha állampolgársága, nyelve, esetleg játéktípusa idegen.

6. További rések az állam – polgár/jogi személy egységen

A belső és a külső határok elmosódása egyre erősebb a szoros értelemben vett állampolgárság terén. A személy „hozzárendelése” egy államhoz egyre nehezebb, egyre inkább megkérdőjeleződik az egyetlen államhoz kapcsolódó hűség, vagy csak lojalitás lehetősége és szükségessége. Legáltalább két tendenciáról kell röviden szólnunk. Az egyik a kettős állampolgárság értékelése és kezelése, a másik az Európai Unió állampolgárságának 1992-es bevezetése.

Az 1990-ben kiadott szovjet tankönyv még „anomáliának” tekinti a kettős állampolgárságot, mert a két (vagy több) érintett állam közül csak az egyiknek engedi meg az állampolgár (mondhatnánk: az alattvaló) fölötti szuverén jogok érvényesítését,³² mint ahogy annak tekintették az 1930-as hágai konferencián elfogadott állampolgársági egyezmény³³ megfogalmazói, akik kimondták: „minden személynek legyen állampolgársága, és csak egy állampolgársága legyen”.³⁴ Ugyanez a szellem vezette a kettős állampolgárság kizárásáról a szocialista államokkal kötött nemzetközi szerződések megfogalmazóit.³⁵ Az elmúlt évtized mind a hazai, mind a nemzetközi szinten alapvető fordulatot hozott. Magyarország megszüntette a kettős állampolgárságot kizáró egyezményeit, és az Európa Tanács egy vadonatúj, átfogó egyezményt alkotott az állampolgárság kérdéseiről.³⁶ Ez négy alapelvet rögzít (mindenkinek legyen állampolgársága, a hontalanság kerülendő; senkit ne fosszanak meg önkényesen az állampolgárságától, sem a házasságkötés, sem a válás ne hasson ki a házasságokból állampolgárságára), amelyek közé nem tartozik a kettős állampolgárság elkerülése. Kifejezetten kívánatosnak tartja, hogy a születéssel többes állampolgárságot szerző gyermek megtarthassa minegyik állampolgárságát (14. cikk), és az államok választására bízza, megengedik-e állampolgárságuk birtoklása mellett egy másik állampolgárság megszerzését vagy megtartását (15. cikk). Az elmélet és az államok gyakorlata ugyanebbe az irányba, azaz a többes állampolgárság egyre szélesebb körben való elfogadása felé mutat.³⁷

A kettős állampolgárság elterjedése és növekvő elfogadottsága nem lehet alapja a kisebbségek tagjaira egyoldalú magyar törvényalkotói gesztussal állampolgárságot ruházni kívánó törekvéseknek. Minden államnak joga, hogy saját

állampolgársági szabályait megállapítsa, de ez a szabadság nem korlátlan, mert a többi államnak csak annyiban kell tolerálni, amennyiben a megalkotott szabályok összhangban állnak a nemzetközi egyezményekkel, a szokásjoggal és az állampolgárságra vonatkozó általánosan elismert elvekkel.³⁸ A megengedhetetlen honosítási módokat a nemzetközi közösség az állítólagos állampolgárság tudomásul nem vételével szankcionálja, ahogyan azt tette az úgynevezett Nottebohm-ügyben,³⁹ amikor a pénzen vett liechtensteini állampolgárságot nem tekintette ténylegesnek és valószínűsnek, ezért nem engedte, hogy Liechtenstein védelmet nyújtson Guatemalával szemben, ahol Nottebohm mint az ellenséges német állam állampolgárával bántak a II. világháború idején. Míg az állampolgárság állama más állammal szemben nem hivatkozhat arra, hogy az adott személlyel, aki az ő állampolgárának minősül (például mert útlevélét használja) nincs tényleges kapcsolata, s így kiutasítás esetén köteles befogadni az adott személyt, az idegen államok kétségbe vonhatják egy kettős állampolgár valamelyik állampolgárságának jogi hatályát, a másikat tekintve tényleges és valós állampolgárságnak. A helyzet azonban komplikálódik. Az EU Bírósága ugyanis a *Micheletti kontra Delegación del Gobierno en Cantabria*-ügyben⁴⁰ kimondta, hogy Spanyolország nem érvényesítheti saját jogát, amely szerint a kettős állampolgárokat azon állam polgárának kell tekinteni, ahol az utolsó szokásos lakóhelyük volt (Micheletti argentin-olasz kettős állampolgár, aki Argentínából költözött Spanyolországba), hanem köteles tudomásul venni azt, hogy Micheletti az unió másik államának állampolgára, ezért jogosult az Európai Közösség polgárainak biztosított szabadságokra.

Ezzel elérkeztünk az unió állampolgárság kérdéséhez. Az egy állampolgárság – egy lojalitás modellt frontálisan támadja a maastrichti szerződés által az Európai Közösséget szabályozó római szerződésbe iktatott 8. cikk, amely kimondja: „Egy tagállam állampolgárságával bíró minden személy az unió állampolgára”. Az unió állampolgára a Közösség szabályai szerint szabadon letelepedhet bármelyik tagállamban, választhat és választható a helyhatósági választásokon, és az Európa Parlament-i választásokon, harmadik államban igénybe veheti bármelyik tagállam diplomáciai és konzuli védelmét, ha saját államának nincs ott képviselete, és petíciót fogalmazhat meg az Európa Parlamenthez.⁴¹

Ezzel a lépéssel az Európai Unió létrehozó szerződés egyelőre beláthatatlan fejleményeket indított el, hiszen az állampolgári jogviszony kemény magját érinti, amikor – bár a közösség szabályozásának határai között, de – rögzíti azt, hogy a több mint 300 millió unió állampolgár bármely tagállamot hazájának választhatja, és igényelheti, hogy ott a közügyekben helyi szinten és a közösség egészét érintően részt vegyen, valamint a lakóhelye szerinti ország védelmében részesüljön, amikor olyan külföldi országban jár, ahol „eredeti” államának nincs diplomáciai képviselete.

Az emberek hovatartozásánál már csak a vállalatok, a jogi személyek és az általuk termelt termékek, szolgáltatások hovatartozása, „nemzetisége” nehezebben meghatározható, holott az állam jelentős gazdaság- és kereskedelem-politikai funkciókkal bír. Ahhoz azonban, hogy a hazai ipart támogatni tudja, vagy a magyar vállalatnak külföldön diplomáciai vagy konzuli védelmet adhasson, tudnia kell(ene), mi is a magyar vállalat, mi is a magyar termék. Éppen ezért áttekintjük a vállalatok és a termékek honosságának kritikus pontjait.

7. A társaságok és a termékek honossága

1996. március 12-én Clinton elnök aláírta a Kubai Szabadság és Demokratikus Szolidaritás törvényét, amelyet általában Helms–Burton törvénynek neveznek (a továbbiakban: HBt). Ez a jogszabály úgy akarja visszaállítani a kubai kommunista államosítást megelőző tulajdonviszonyokat, hogy bünteti azokat, akik Kubában államosított vállalat termékével kereskednek. A HBt a Kennedy elnök által bevezetett Kuba-ellenes embargót tovább szigorította. Kennedy például megtiltotta azt is, hogy a mexikói szivarba sodort kubai dohányt az USA-ba szállítsák, de ő és Ford elnök még lehetővé tették, hogy amerikai vállalatok önálló leányvállalatai – külön engedély birtokában – kereskedjenek Kubával.

1997. áprilisában hírgyűnökségi jelentések közölték, hogy az Európai Bizottság és Lengyelország vizsgálatot indított a Daewoo Motors Corporation által Lengyelországba szállított gépkocsik ügyében, amelyek Portoróban még egyben érték partot, majd nyolc elemre történt szétzedést követően érkeztek Poznańba. Ezt követően a Daewoo az újra összeállított gépkocsikat lengyel terméként kívánta forgalmazni, megkerülve bizonyos vámokat.

A közgondolkodásban magától értetődő, hogy valaki (a természetes személy) egy államhoz tartozik, de sokkal kevésbé természetes az ESSO márkájú üzemanyag vagy egy banán esetében. Míg szinte minden állam kiterjedt és magas szintű nemzeti szabályozással rendelkezik az állampolgárság kérdéseiről, hasonló szabályozást a honosságról nem találunk. Éppen az átfogó nemzeti szabályozás hiánya eredményezi, hogy a társaságok ügyeiben a közigazgatás hiánypótló elveket alkalmaz, illetve hogy a szabályozás ritka kivételektől eltekintve teljesen funkcionális. A termékek honosságának ezzel szemben – kivételektől eltekintve – nincsen sem nemzeti szabályozása, sem pedig elvrendszer, és az erősen technikai jellegű szabályok tartalma szinte teljes egészében attól függ, hogy adott esetben kik a szerződő felek, és mit akarnak elérni.

A szabályozás megismerésének előfeltétele, hogy belásuk, mi indokolja létezését. Meglepő, hogy az állam viszonya a társaságokhoz vagy a termékekhez mennyire realpolitikai jellegű és mennyire ideológiamentes.

– A társaságok honosságát illetően az állam célja bevételeinek maximalizálása, hiszen minél több társaságot tud általában vagy esetileg joghatósága alá vonni, annál több adót tud beszélni, és annál nagyobb lesz a bevétele.

– Az állam külpolitikai céljait szolgálja joghatóságának, illetve nemzetközi jogi kompetenciájának kiterjesztése. A külföldön tevékenykedő honos társaságokra kiterjedő szabályozás valamilyen gazdaságpolitikai vagy attól független nagypolitikai célt is szolgálhat, mint amilyen a castroista Kuba térdre kényszerítése.

– A külföldi és a belföldi illetőségű vállalatok közötti, illetve a külföldi és a nem külföldi tulajdonú belföldi vállalatok közötti különbségtétel általában protekcionista célokat szolgál.

– Az állami támogatások vagy állami megrendelések elosztásához is elengedhetetlennek tűnik, hogy az elosztó állam tudja, ki jogosult a támogatásra és ki nem. A sok eskimó között az elsődleges válogatási szempont éppen a honosság lehet.

– A szükséges rendelkezésre álló, de elosztandó nemzeti javak elosztása során is szempont lehet, hogy a javakat honos társaság, illetve honi tulajdonban álló társaság kap-

ja meg. Erre jó példát adnak a magyar médiatörvény rendelkezései a frekvenciaelosztás kérdésében, de a brit halászati kvóták elosztása is említhető.

– Az állambiztonsági érdekek védelme szintén igényelheti a különbségtételt a társaságok között.

A hazai ipart támogató fogyasztó a magyar tejfölös pohárba öntött Danone márkanevű joghurttal szembesül, amiről egyszerű eszközökkel nem tudja eldönteni, hogy magyar vagy francia termék-e. A termék-honosság és az ezt meghatározó származási szabályok kérdése olyan technikai kérdés, amit még az átlagjogász is elkerül. A termék-honosság koncepciójának megjelenése sem ideológiai, hanem kereskedelempolitikai megfontolásokat szolgál, mégpedig azt, hogy az állam a különböző eredetű azonos termékeket különbözőképpen tudja kezelni:

– A termék származási helye a diszkriminatív kereskedelempolitika alapja, hiszen ennek alapján lehet a valamely államból származó terméket a másikkal szemben előnyben vagy hátrányban részesíteni. Ennek két formája van. Az általános szinthez képest kedvező elbánás alapja általában valamilyen szabadkereskedelmi megállapodás vagy a GATT-WTO rendszerében a szegény államok javára alkalmazott, a legnagyobb kedvezményről kedvezőbb (úgynevezett GSP) elbánás. Az általános szintnél kedvezőtlenebb elbánás alapja például a hazai ipar védelme lehet.

– Az államok szélesebb gazdaságfejlesztési politikájának is eszköze a származás megjelölése, hiszen ennek révén elérheti a termelési tényezők áthelyezését (reallokációját) és kereskedelem-eltérítő hatást érhetnek el a származási helyhez kötődő intézkedésekkel.

– A nagypolitika eszközeként alkalmazott gazdasági szankciók alkalmazásának is a szankcionált államból származó termék megjelölése az alapja.

A társaságok honossága

A társaságok honosságának általános szabálya a „bejegyzés helyének” elve, ami annyira nyilvánvaló, hogy a nemzeti jog általánosságban nem is nyilvánítja ki. E szerint egy társaság például akkor magyar, ha bejegyzése magyar bíróságnál történt, aminek viszont előfeltétele, hogy a társaság a magyar jog szerint jöjjön létre. Ez azt jelenti, hogy a Tungram vagy a Budapest Bank annak ellenére magyar, hogy 100%-ig amerikai tulajdonban áll.

Meglepő módon a bejegyzés helyének elve alapján a társaságok gyakorlatilag röghözkötöttek. Ez azt jelenti, hogy egy magyar jog szerint létrejött építőipari vállalkozás, ha tevékenységét teljes egészében Ausztriában végzi, és tulajdonosai valamint alkalmazottai osztrákok, nem tudja áthelyezni székhelyét Ausztriába, még ha gazdasági érdekei egyébként indokolnák is azt. Ehhez először a magyar jog szerint meg kell szűnnie – azaz például tartozásait vissza kell fizetnie –, majd az osztrák jog szerint újjá kell alakulnia. Ez költséges és üzletileg kockázatos is. A röghözkötöttség, ami a gyakorlatban az Európai Unió tagállamai között is fennáll, feloldására dolgozták ki a „Societas Europaea” jogi koncepcióját, és ezt teszi lehetővé az európai gazdasági egyesülés jogintézménye is. Míg az előbbi, csak tervezet formájában létező jogszabály szerint egy tőkeegyesülés székhelyét szabadon lehetne a tervezetek elfogadása esetén az unióban belül kijelölni és megváltoztatni a társaság felszámolása nélkül, az utóbbi

személyegyesülés esetében a társaság egy, a hitelezők érdekeit védő 2 hónapos periódust és többszöri közzétételt követően teszi lehetővé a társaság székhelyváltogatását az unión belül.

A fenti építőipari vállalkozás példáját érdemes továbbszőni, mert megfelelően mutatja, hogy egy állam mikor és milyen feltételek mellett tekint sajátjának egy területéről igazgatott vagy területén működő társaságot. Míg az említett vállalkozást magyar székhelye miatt a magyar és az osztrák állam vonatkozásában is magyarnak tekintik, tevékenységét adózási szempontból mindkét állam sajátjának fogja tekinteni. A magyar állam a bejegyzés elvét alkalmazva ugyanis a magyar céget a külföldön szerzett bevételei után is adózásra kötelezi, míg az osztrák állam a magyar céget külföldi illetőségű adózónak fogja tekinteni, vagy mert a társaság „igazgatásának helye” Ausztriában van, vagy azért, mert például az építkezés az osztrák társasági adójogszabály és a kettős adóztatási egyezmény értelmében „telephelynek” minősül. Fordított esetben a magyar adóhivatal is így tenne. Tekintettel arra, hogy a kettős adóztatás elviselhetetlenül magas adókulcsokhoz vezetne, az államok – nem ideologikus, hanem kereskedelmi és fiskális szempontokat tükröző – nemzetközi szerződésekből osztják fel egymás között a határokon átnyúló gazdasági tevékenységből származó jövedelmeket. A nemzeti adó jogot csak a kettős adóztatási egyezmény ellenkező rendelkezésének hiányában kell alkalmazni, mégpedig azon államok társaságaival szemben, amelyekkel a „gazdasági tevékenység” állama nem akart (például adóparadicsomok) vagy nem tudott megállapodni az adóbevételek megosztásában. Ezen államokkal szemben a „gazdasági tevékenység” állama a telephely fogalmának lehető legkiterjesztőbb értelmezését fogja alkalmazni, és így saját adóbevételeit még a tevékenység elsovasztásának árán is maximalizálja.

Az adózás terén egyébként is ádáz küzdelem folyik az államok között. Míg a legtöbb OECD-tagállam büntetőadóval sújtja az adóparadicsomba menekített jövedelmet, számosan közülük lehetővé teszik területükön a csak külföldön tevékenységet folytató és alacsony vagy fix adókulccsal adózó társaságok megtelepülését (off-shore társaságok), amelyek az alacsony adókulcs reményében adókötelezettségüknek kizárólag az alacsony adómértékű államban kívánnak eleget tenni. Ebben a vonatkozásban szintén kiemelkedő jelentőségű az igazgatás helyének elve, amelynek révén a magasabb adómértékű állam adózása körébe vonhatja az adóelkerülő társaságot, amely család kapcsolással csak a székhelyét, de nem az igazgatását vagy a tevékenységét vitte az adóparadicsomba.

A közel 330 kétoldalú, és a néhány multilaterális beruházásvédelmi egyezmény (mint a vitarendezéssel foglalkozó ICSID és a garanciát nyújtó MIGA) alkalmazása körében is elengedhetetlen a befektető társaság vagy személy honosságának tisztázása.

– A kontroll elvét leggyakrabban háborús helyzetekben alkalmazzák – ennek leghíresebb megnyilvánulása a Nemzetközi Bíróság előtt az Interhandel-eset, amelyben az volt a vita tárgya, hogy az Egyesült Államok jogszerűen alkalmazta-e az ellenséggel való kereskedelmet szankcionáló törvényt a Svájcban bejegyzett, de német tulajdonú társaságra.

– A kontroll elvét kívánta alkalmazni Az Egyesült Királyság a Factortame-ügyben. A Factortame-ügy alapját az 1988-ban elfogadott kereskedelmi hajózási törvény jelentette, amely a római szerződésbe ütközően a halászhajók

számára regisztrációt tett kötelezővé annak megakadályozására, hogy spanyol halászok brit halászhajók és társaságok felvásárlásával a brit halkvótát lehalásszák. Tehát különbséget tettek a brit tulajdonú és a nem brit tulajdonú brit társaságok és halászhajók között. A luxemburgi bíróság elmarasztaló álláspontja miatt azután a Lordok Háza kénytelen volt felfüggeszteni a vitatott törvény alkalmazását, ami mellesleg a parlamenti felsőház háromszáz éves elvének feladását jelentette.

– A külföldi tőkeakkumulációs időszak elején a magyar jogalkotás is garanciális és preferenciális szabályozással csábította a külföldi befektetőket, és a külföldi befektetőket által alapított társaságot előnyben részesítette a tisztán hazai tulajdonú társaságokkal szemben. A kontroll elvének ezen fordított, és így történelmileg furcsa megnyilvánulásán kívül – amit csak az átmeneti helyzet indokolhatott – a kontroll elve a gyakorlatban inkább a külföldiek megkülönböztetésének eszköze volt.

– A kontroll elvét alkalmazza az amerikai jogalkotás nemcsak a már említett Reagan és Clinton elnökök idején kibocsátott jogszabályokban, hanem a fent már említett önkorlátozási megállapodásokkal kapcsolatban is, amelyek során az önként vállalt nemzeti kvótákba beszámítják az amerikai területen például japán érdekeltségek által termelt termékeket is.

– A kontroll elvét akarta alkalmazni a társaságok honosságával kapcsolatos egyik legismertebb esetben Belgium a Barcelona Traction-ügyben, amikor megkísérelt diplomáciai védelmet nyújtani a társaságnak. Ez volt az az ügy, ahol a nemzetközi bíróság összefoglalhatta „a nemzetközi jog álláspontját”, megvizsgálva a társaságok honosságának különböző – már fentebb ismertetett – elveit. Belgium a társaság tulajdonviszonyaira alapozva a belga részvényesek tulajdonában lévő kanadai társaságot spanyol területen ért kár ügyében kísérelt meg fellépni a társaság védelmében Spanyolországgal szemben. A bíróság kimondta, hogy a céghonosság tekintetében nem alakult ki olyan elv, amely a többi elvvel szemben uralkodónak lenne tekinthető. A kontroll elvét elvetve úgy foglalt állást, hogy a társaságnak csak Kanada, tehát a bejegyzés helyének állama nyújthat diplomáciai védelmet, noha azt is megállapította, hogy Kanada a tényleges igazgatás helye is.

„Suzuki: a mi autónk”, avagy mi a hazai termék?

Mára a bonyolult és szinte minden államban eltérő származási szabályok önmagukban fontos termelési költségek-ké (a származás megállapítása, bizonyítása, megjelölése, az ezzel kapcsolatos vizsgálat végigvitele) és a termelési hely, illetve a beszállított anyagok vagy részegységek kiválasztása szempontjából fontos szemponttá váltak. A gyártó nyilvánvalóan nem választ kontingentált terméket vagy kedvezőtlen származási helyű és így magasabb vámtételű szállítót, ha szabadon és olcsóbban beszerezhető azonos minőségű és áru terméket is választhat.

A gyakorlatban négy nagyobb elv alakult ki a termék honosságának meghatározására, bár vannak olyan eseti megoldások, amelyek egyik elvet sem veszik figyelembe.

– Az első elvet a szakirodalom a „jelentős átalakítás” elvének nevezi. A szabadkereskedelmi megállapodások, amelyekben mellékletek írják le a vámtarifaszámra hivatkozva, hogy az egyes anyagok milyen átalakítása

eredményezi a származási hely változását, „a nem származó anyagokon végzett megmunkálás vagy feldolgozás, a származó állapot elnyerése érdekében” kissé bonyolult elnevezést használva írja le ugyanezt a fogalmat. Az általános elv szerint jelentős átalakítás valósul meg, ha alapanyagból késztermék jön létre vagy ha bonyolult feldolgozási fázison megy át, esetleg ha vámtarifá-besorolása megváltozik.

– A második elv a „helyben hozzáadott érték” vagy a „helyi tartalom elve”. Ezt az elvet alkalmazzák a leggyakrabban, hiszen ez látszólag kevés mérlegelési lehetőséget ad a közigazgatásnak. Ez azonban csak a látszat. Az úgynevezett Honda-ügyben az amerikai vámhatóságok japán és nem kanadai terméknek nyilvánították a Kanadában összeszerelt Honda gépkocsikat, mert vitatták, hogy a jármű értékéhez Kanadában hozzáadott értéknek tekintik a kanadai adókat és az ott felmerült adminisztrációs költséget, illetve a valuta leértékeléséből származó veszteséget. Ennek alapján a Kanadában összeszerelt motor nem minősült kanadai terméknek, minek következtében az egész gépkocsi is Japán terméknek minősült. Ugyanezen elv alkalmazása miatt kellett a Suzukinak hosszú éveig magyar bedolgozók után kutatnia, hogy a „mi autónk” a mi autónknak minősüljön Magyarországon kívül és az Európai Unión belül is.

– A harmadik elv a vámtarifaszám-változáshoz köti a megfelelő mértékű feldolgozás megtörténtét. Hazánk EU-val kötött társulási szerződésének 5. cikke például azt nevezi „kielégítően megmunkált” terméknek, „...ha az előállított terméket olyan vámtarifaszám alá kell osztályozni, amely eltér azoktól a vámtarifaszámoktól, amelyek alá a feldolgozás során használt nem-származó anyagokat kell osztályozni”.

– A negyedik elv meghatározott eljárás eredményeként ad csak új származási helyet a terméknek. Ide tartozik a 288/89-es európai bizottsági rendelet esete. Ebben az Európai Bizottság meghatározta, hogy melyik az a részművelet, amelynek nyomán a nyomtatott áramkörök valamilyen állam honosságát megszerzik. Egyértelmű volt ugyanakkor, hogy a szabályozás piacvédelmi célokat szolgál. Az EU államok termelői a kiválasztott úgynevezett „diffúziós eljárást” mind az EU-ban, a többi munkafázist az EU-n kívül végeztették, termékük mégis EU-terméknek minősült. A japán konkurencia esetében azonban, amely sokkal nagyobb érté-

ket adott helyben a nyomtatott áramkörökhöz mint a németek, a kérdéses műveletet általában Japánban végezték. Bár kétségek nélkül a japán termelőknek csak néhány hét kellett az átálláshoz, ez a néhány hét is relatív előnyt jelentett az európai előállítóknak.

8. Következtetések az állam funkcióinak változásáról

Az állam személyi főhatalma, az emberi erőforrások fölötti korlátlan uralma, a hatalomhoz fűződő hűség követelménye fogyatkozóban van. Míg a II. világháború előtt az állam röghöz köthette polgárait, kizárólagos lojalitást követelhetett tőlük, és önkényesen dönthetett sorsukról, az időközben kifejlődött nemzetközi jogi szabályok és belső jogi fejlemények jelentősen átrajzolták ezt a képet. Az emberi jogok térnyerése egyre több korlátot szabott mind a saját polgárokkal, mind az ország területén tartózkodó külföldiekkel szemben érvényesíthető állami akaratnak, amit az állampolgárságról való gondolkodás lényeges átalakulása követett. Míg korábban a viszonyt a szuverén igyekei dominálták, a közelmúlt jogi és teoretikus fejleményei az egyén önmeghatározásának növekvő szabadságfokát mutatják.⁴²

A magyar jog elemzése is arra utal, hogy a közhatalom gyakorlása, vagy a közteherviselés szempontjából nem az állampolgárság, hanem az életvitelszerű magyarországi tartózkodás a döntő. Az állampolgársághoz fűződő előnyök és a vele járó terhek csökkennek, ráadásul sokszor ésszerűtlenül vannak meghatározva, komoly elméleti megfontolásra nem lehet visszavezetni őket. Ez nem baj, hiszen az állampolgárok halmaza sem a nemzettel, sem a magyarországi népességgel nem esik egybe.

Az egyén növekvő szabadsága életkerete (lakóhelye) és lojalitásai megválasztására, amely az Európai Unióba belépéssel nagymértékben növekedni fog, társulva azzal, hogy Magyarország egyre több külföldi állampolgár otthonává válik, szükségessé teszi, hogy az állam és a területén élő személyek és tevékenykedő vállalkozások kapcsolatát újra és újra átgondoljuk, megvizsgálva, morális alapú vagy haszonelvű a köztük feszülő kötelék: életünket és vérünket, vagy adónkat és jogtisztelünket követelheti-e államunk, mely sokunknak mégiscsak hazánk.

IRODALOM

- Kukorelli István (szerk.) (1996): *Alkotmánytan*, Budapest, Osiris.
- Brownlie, Ian (1990): *Principles of Public International Law*, 4. kiadás, Oxford, Clarendon Press, 421–424. o.
- Cantin, F. és A. Lowenfeld (1993): Rules of Origin, the Canada-US FTA and the Honda case 87 AJIL 375–390. o.
- Franck, Thomas M. (1996): Clan and Superclan: Loyalty, Identity and Community in Law and Practice *American Journal of International Law* vol. 90 3, 359–383. o.
- Gamberale, Carlo (1995): National Identities and Citizenship in the European Union *European Public Law*, vol. 1. 633–661. o.
- Gombár Csaba (1994): Társadalomszemléletünk etnicizálódása, *Politikatudományi Szemle*, vol. III. No. 4. 78–115. o.
- Hargitai József (1996): Az állampolgárság a nemzetközi jogban és az alkotmányban (Gondolatok az új alkotmány szabályozási koncepciójáról), *Magyar Jog*, 706–714. o.
- Hall, Stephen (1994): *Nationality, Migration Rights and Citizenship of the Union*, Martinus Nijhoff, Dordrecht, etc.
- Houtte, van, Hans (1995): *The Law of International Trade*, London, Sweet and Maxwell, 247–251. o.
- Kende Péter (1994): Politikai közösség és nemzet, *Magyar Tudomány* 4.sz. 443–454. o.
- Kimminich, Otto (1995): The Conventions for the Prevention of Double Citizenship and their Meaning for Germany and Europe in an Era of Migration, *German Yearbook of International Law* vol. 38, Duncker & Humblot, Berlin, 224–248. o.
- Kis János (1996): Túl a nemzetállamon I–II. Beszélő, III. folyam 1. évf. 1. 28–38. o. és 2. sz. 24–35. o.
- Lamm Vanda (1995): *A Nemzetközi Bíróság ítéletei és tanácsadó véleményei 1945–1993*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lanasa, Joseph: *Rules of origin and the Uruguay round's effectiveness in harmonizing and regulating them*, in AJIL vol. 90., No. 4. 625–641. o.
- Lányi András (1996): *Valahol megint utat veszítettünk*, Budapest, Liget.
- Lowenfeld, Andreas (1996): *Congress and Cuba*, in AJIL 1996. július vol. 90., No. 3. 419–433. o.
- Nagy Boldizsár (1994): Száműzetés Közép-Európában. *Élet és Irodalom*, XXXVIII évf. 34. sz. (augusztus 26.) 3. o.

Randelzhofer Albrecht: Nationality in R. Bernhardt (szerk.) *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 40., 416-424. o.
 Shihata, Ibrahim (1988): *MIGA and Foreign Investment*. Dordrecht, Martinus Nijhoff.

Usakov, N. A. (szerk.) (1990): *Osznovnije insztituti mezdunarodnovo prava*, Kursz mezdunarodnovo prava, tom 3. Moszkva, Nauka.
 Wyatt, Derrick and Alain Dashwood (1993): *The Law of the European Union*. London, Sweet and Maxwell, 58. o.

J E G Y Z E T E K

1. Lásd *Népszabadság és Nemzeti Sport*, 1997. január 10., 16. illetve 3. o.
2. Miért fáj kevésbé a Rába-parti szurkolónak, ha a Fradi-mezőben egy hetedfőiglen magyar labdamágus vágja a Győr kapujának sarkába a labdát, mint ha valaki, aki egy éve még az ukrán (román, horvát, ghanai) bajnokságban játszott? Nem könnyű megérteni.
3. Ízelítőül utalunk a közelmúlt erre vonatkozó magyar irodalmából Gombár (1994), Kende P. (1994), Kis (1996) és Lányi (1996) egymásnak szinte mindenben ellentmondó, és bőszes további utalásokat tartalmazó írásaira.
4. Kende Péter ugyanígy látja, bár ő nem az angolszász, hanem a francia nemzetfelfogásra hivatkozik a második (nem etnikai elvű meghatározás) kapcsán. Kende (1994), 450. o.
5. A magyar alkotmány minden hatalmat a (dolgozó vagy tétlen) népre ruház [2. § (2) bek.], és a hatalom egy részéről rendelkező helyhatóságok választásokon a választás jogát a nem magyar állampolgár bevándoroltaknak is megadja, [70. § (2) bek.] amiből következik, hogy a nép nem azonos a magyar állampolgárok összességével, de a lakossággal sem, hiszen annak a nem bevándorolt, de évek óta itt élő külföldiek is részei.
6. A kör veszélyesen gyorsan bővíthetne: felbukkanhat a „haza”, „nép”, „társadalom”, „kisebbség(i) nemzet”, „lakos”, „bevándorló”, „idegen” fogalma.
7. Franck, 366.
8. Randelzhofer, 417. o.
9. Az államnak a saját területén belül található természetes és jogi személyek fölötti rendelkezési joga formális értelemben a területi főhatalomból fakad. Természetesen a jogrend és az azt érvényesítő állam hatalmának – akár legitim, akár nem – végső forrása más, az erre vonatkozó állambölcséleti kérdéseket azonban nem tárgyaljuk.
10. Gamberale, 635., aki természetesen érzékeli, hogy gyakran nem következetes a nyelvhasználat. Uo.
11. A részletek burjánzanak: örökbefogadás; apaság utólagos megállapítása; talált gyermek felmenőinek azonosítása; állami szolgálatváltással másik állam kötelekében; letelepedés egy adott államban, illetve ingatlan birtoklása ugyanott; állampolgársági törvények utólagos hatálytalansága; állampolgárság adományozása egyénileg vagy csoportosan; a területi főhatalmat gyakorló állam megváltozása.
12. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya csak annyit ír elő, hogy minden gyermek joga, hogy állampolgárságot szerezzen [24. cikk (3) bek.]. Afelől már vannak kétségek, hogy ki lehet-e mondani: mindekének joga, hogy állampolgársággal rendelkezék, azaz a születéssel állampolgárságot szerzett, de azt valamilyen okból később elvesztett személyeknek, a hontalanoknak, joguk van-e arra, hogy valamely állam kiterjessze rájuk állampolgársági kötelekét. A válasz bizonytalan, annak ellenére, hogy számos nem kötelező vagy nem európai dokumentum rögzíti az állampolgársághoz való jogot. Ilyenek: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 15. cikk (1) bek., és az Emberi Jogok Amerikai Egyezménye, [20. § (1) bek.]. A közelmúltban aláírásra megnyitott egyezmény az állampolgárságról, amelyet az Európa Tanács keretében alkottak, ugyancsak rögzíti ezt a jogot. Az államok gyakorlata azonban, beleértve a balti államokat vagy Csehország utódállamait, azt bizonyítja, hogy nem látták kötelezőnek a hontalanság elkerülését.
13. Ne csak a második világháborúra gondoljunk, hanem például a Nagy-Britanniában élő iraki állampolgárookra is, akiket Kuwait lerohanása után 1991-ben megkülönböztető intézkedések sújtottak.
14. Aki nem akar Istenre esküdni, az tehet azonos szövegű fogalmat, amelyből hiányzik az „Isten engem úgy segítjen” fordulat. Lásd 1993. évi LV. tv. a magyar állampolgárságról, 7. § (4) bek.
15. 1993. évi LV. tv. a magyar állampolgárságról, 7 § (4) bek.
16. Nem ez az egyetlen pont, ahol a jogalkotó feltűnő bátorságról tesz tanúságot. Az alkotmány 6. §-ának (3) bekezdése azt mondja ki, hogy a „Magyar Köztársaság felelősséget érez a határon kívül élő magyarok sorsáért”, a köztársasági elnök viszont a „nemzet egységét” fejezi ki: 29. § (1) bek. Ha mindehhez hozzáadjuk, hogy a Magyarországon élő „nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők”, akkor elgondolkodhatunk: ki tartozik abba a nemzetbe, amelynek egységét a köztársasági elnök kifejezi. Ez a nemzet nem a nép, nem a határon kívül élő magyarok, nem államalkotó tényező, de nem is a hatalom birtokosa.
17. A felsorolt foglalkozási-tisztviselői köztársaságok mind hatályos magyar jogszabályokon szerepelnek. Nem reprodukáljuk itt a jogszabályhelyeket, de az érdeklődő bármelyik elektronikus jognyaggyárban visszakeresheti ezeket (és talán továbbiakat) az „állampolgár” betűsor beadásával.
18. Például azt, hogy olyan műtárgyakat örökölhet, amilyeneket külföldiek nem, vagy hogy ingatlan vásárolhat, korlátozások nélkül.
19. 10/1996 (IX.13.) MKM rendelet.
20. A Károli Gáspár-díj esete nem egyedi. Érdemes vagy kiváló művész sem lehet idegen állampolgár.
21. A kormány feladatait felsoroló 35. § i) pontja (1949. évi XX. tv. vagyis az alkotmány).
22. 70. § (4) bek.
23. A jogalkotó nem könnyítette meg az értelmező dolgát, amikor 1989-ben a diszkrimináció tilalmát a következőképpen fogalmazta meg: „A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés... nélkül.” (70/A §) Azt tudjuk, hogy ebben a mondatban az „állampolgári jogok” nem a magyar állampolgárok speciális előjogait jelentik, de azt kevésbé, hogy az emberi jogok mellett milyen állampolgári jogok léteznek, amelyek nem kötődnek állampolgársághoz.
24. Természetesen ehhez igazolnia kell magyar állampolgárságát, ami egy karbantartott családi okmánytár megléte esetén időigényes, de feltétlenül sikerrel jár, mert a magyar hatóságoknak nincsen mérlegelési jogkörük. 1939. szeptember 1. óta nem lehet távolléttel elveszíteni az állampolgárságot. Ha azt feltételezzük, hogy legalább egymillió olyan ember emigrált 1929 óta (ők már nem veszítették el az állampolgárságukat a tízéves távolléttel), aki nem mondott le az állampolgárságáról, és nem is fosztották meg tőle; és durva becsléssel a közülük még élők és összes még élő leszármazottjuk együttes számát akarjuk megállapítani (ami különösen nehéz, hiszen egy részük külföldivel házasodott, mások viszont egymással, ami a kiinduló adatot felezi, hiszen két egymással házasodott emigráns magyar állampolgár gyermekeinek száma – átlagokat használva – feleannyi, mint két magyar emigráns külföldivel kötött házasságból származó, magyar állampolgárnak minősülő gyermekeinek száma), akkor is több millió látens magyar állampolgár létét kell feltételeznünk.
25. Ausztria Magyarországra toloncolt egy javakorbeli, magyarul nem beszélő, itt soha nem élt férfit, aki apja után magyar állampolgárnak minősült, s mivel anyja magyar férfinhoz ment feleségül, elvesztette osztrák állampolgárságát, így a gyermek azt nem örökölte a vérel. Lásd Nagy (1994).
26. Erre azok jogosultak, akiket megfosztottak az állampolgárságuktól, de az 1990. évi XXVII. törvény szerint azt egyoldalú nyilatkozattal visszaszerezhetik.
27. A körülményes szófordulat (tartózkodó vagy élő) még mindig nagyvonalúan egyszerűsít, és csak azt a triviális tényt tükrözi, hogy egy néhány hetes távollét és a végleges kivándorlás nem feszíthető egy kaptafára. (Illusztráció: a Magyarországon időző külföldi tartózkodhat jogszerűen és jogszerűtlenül hazánkban. A jogszerűek között vannak a tartózkodásra joga-

sító igazolással, az ideiglenes tartózkodási engedéllyel, a hosszú távú (egy évnél hosszabb) tartózkodási engedéllyel rendelkezők és a bevándoroltak. A tartózkodási engedéllyel rendelkezők között van, akinek a szokásos tartózkodási helye (állandó lakhelye) Magyarország, másoknak – többéves ittlét ellenére – külföld.

28. 1996. évi XXXVII. tv. a polgári védelemről, 20. § (1) bek.

29. 1993. évi CX. tv. 70. § (1) bek.

30. Alkotmány, 70. § (1) bek.

31. 64/1994. (IV. 30) Korm. rendelet, 27. § (1) bek. Nincs szükség három éve folyamatos tartózkodásra a bevándorláshoz.

1993. évi LV. tv. 4. § (3) bek. Egy évi magyarországi élet után állampolgárságot kaphat. A bevándorlási keretszámok sem terjednek ki a magukat magyarnak valló, magyar állampolgár felmenőkkel bíró személyekre.

32. Usakov, 77. o.

33. 179 LNTS 89–113. o.

34. Uo., preambulum.

35. Hargitai, 708., és Alkotmánytan, 127. o.

36. A kézirat megírása idején még tervezet formájában létezett

szöveget azóta megnyitották aláírásra. Mi a CDCJ (96) 69 jelzetű Európa Tanács-i szövegből dolgoztunk, amely később sem változott.

37. Lásd erre Thomas Franck kitérő elemzését, aki 12 állam gyakorlatát szemlélve jut el a többszörös lojalitás térnyerésének megállapításához. Franck, 378–382. o.

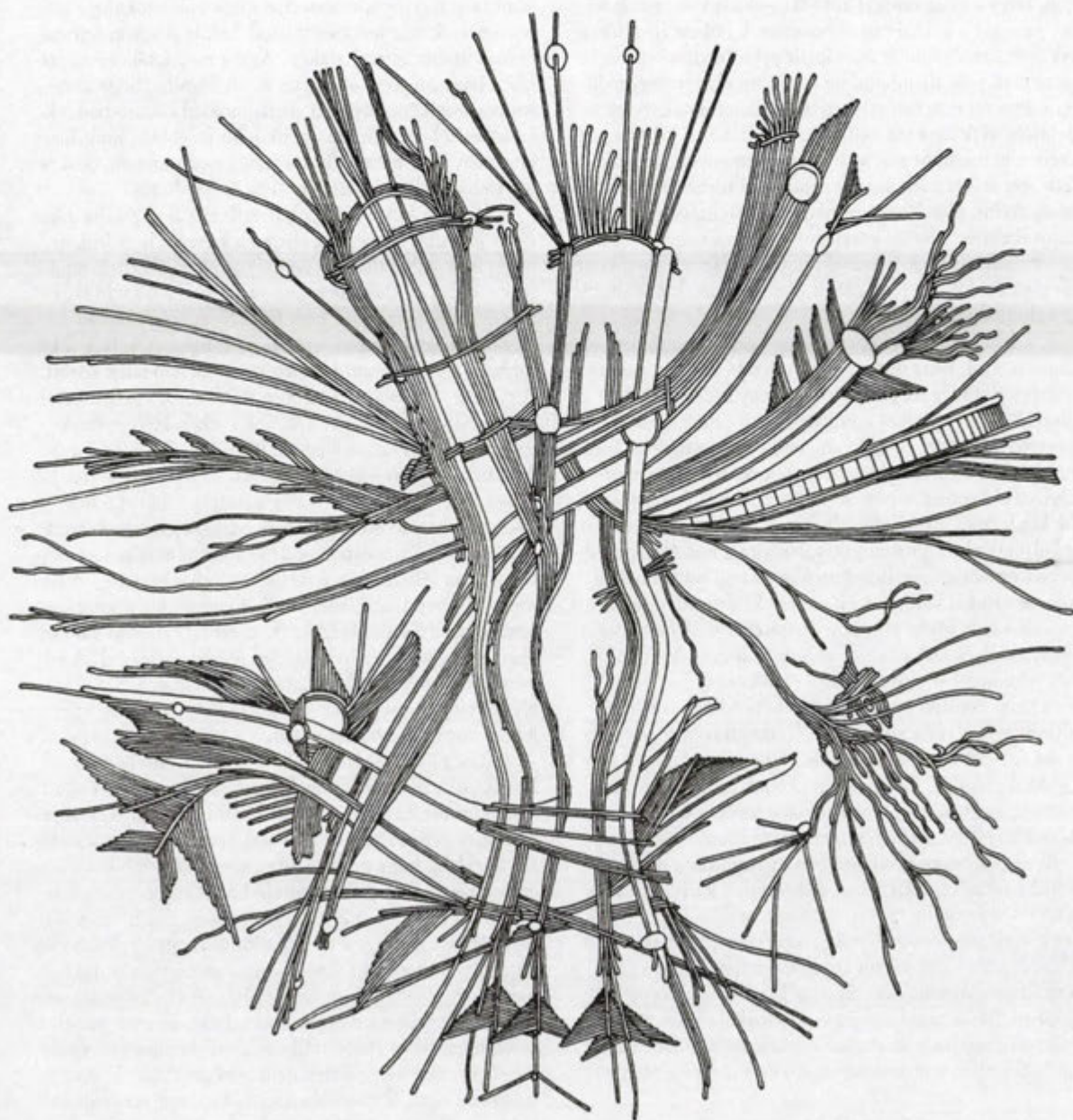
38. Ezt mondja ki az Európa Tanácsban 1997-ben aláírásra megnyitott általános állampolgársági egyezmény, és így véli az elmelet is. Randelzhofer a nagytekintélyű *Nemzetközi Jogi Enciklopédiában* a következőképpen nyilatkozik: „ha egy állam megkísérelné honosítani mindazokat a személyeket, akik nyelvét beszélik, akkor világosan túllépne a (nemzetközi jog által rögzített megengedhetőség) határán. ... A gyakorlatban ilyen eset nem fordul elő.” Randelzhofer, 419. o.

39. ICJ Reports, 1955, 4. o., magyar összefoglalása: Lamm, 74–79. o.

40. CJ CE 7 July 1992. (C-369/90, Rec. p. I-4239), elemzi: Hall 57–60. o.

41. A jogosítványokat az Európai Közösséget létrehozó római szerződés 8a–8d cikkei tartalmazzák.

42. Kimminich, 229–230. és 235. o.

A globális etnikai viszály mítosza

JOHN R. BOWEN

Napjainkban a nemzetközi események elemzése nemegyszer arra a téves feltevésre épül, hogy a világ etnikai konfliktusokkal van tele. E felfogás szerint a különböző népcsoportok lesben állva fűrkészik egymást, és ősidők óta táplált gyűlölködésüket megfékezni csak erős államhatalom képes, amely mintegy fedőként állja útját az üstben fortyogó indulatoknak. Azok az elemzők, akik egyként vallják ezt a nézetet, a jövő megítélésében már koránt sincsenek egy véleményen: vannak, akik arra számítanak, hogy a világ apró törzsekre fog felbomlani, mások viszont hatalmas civilizációs koalíciók szembekerülését látják közeledni. Abban az egyben azonban mindnyájan egyetértenek, hogy a világ jelenlegi konfliktusait ősidők óta fennálló etnikai kötődések és kulturális különbségek hevitik.¹

Ez a felfogás hamis képet nyújt a viszály keletkezésének természetéről, mert nem veszi figyelembe, hogy a származásbeli különbség még nem gátja az együttélésnek. Az a kifejezés, hogy „etnikai konfliktus” már önmagában is félrevezető. Mindjárt kéznél van, amikor magyarázatot keresünk azokra a véres összetűzésekre, amelyek egyazon országban élő embercsoportok között zajlanak. E konfliktusok között van olyan, amelyben szerepet játszik az etnikai és kulturális hovatartozás, de többnyire a hatalom, a földterület és más erőforrások birtoklása körül robbannak ki. Nem az etnikai különbségek váltják ki a viszályt; ha mégis ezt vallanánk, olyan politikai döntéseket kellene támogatnunk, amelyek szabad kezet engednek a gyűlöletet szító, más etnikumokat elnyomó népvézereknek.

A helyi konfliktusok magyarázata rendszerint három feltevésre épül: először, hogy az etnikai hovatartozás tudata ősi és rendíthetetlen; másodsor, hogy az emberek e tudattuktól sarkallva üldözik és gyilkolják egymást; és harmadszor, hogy minden etnikai különbség öhatatlanul erőszakhoz vezet. Mindhárom feltevés hibás.

Az első feltevéssel ellentétben az etnicitás a modern politika terméke. Jóllehet az embereknek kulturális létük kezdetei óta mindig is volt valláshoz, szülőhelyhez, nyelvhez kötődő azonosságtudatuk, csupán a gyarmatosítás és államalapítás korszakában kezdték hatalmas etnikai csoportokhoz tartozónak érezni magukat, amelyek egyúttal szemben állnak más hasonló csoportokkal.

Az a nézet, hogy az etnikai hovatartozás tudata ősi és rendíthetetlen, napjainkban az üst és a törzs szemléletes

kifejezéseiben nyilvánul meg. A Kelet-Európát sújtó véres események olyan képzetet sugallnak erről a térségről, mintha az fortyogó, etnonacionalista indulatok üstje lenne, amelyek azonnal kicsapnának belőle, ha nem fojtaná le őket az erős államhatalom. Az üst metaforája az amerikai „olvasztótégely” ellentéte, és azt sugallja, hogy az egybeolvasásra képes nyugati etnikumokkal ellentétben a keletiek esetében nem kínálkozik jobb megoldás, mint hogy elnyomás alatt tartásuk a térség nemszeretem, de a jelek szerint nélkülözhetetlen Titói és Sztálinjai.

Különösen helyénvalónak látszik ez a felfogás, ha a korábbi Jugoszláviát nézzük. Hiszen a szerbek, horvátok és bosnyákok különálló etnikai csoportokat alkotnak, amelyek arra hivatottak, hogy egész történelmük során harcban álljanak egymással, nem igaz? Nem volna szabad azonban megfeleledkezni arról, hogy milyen csekélyek a különbségek a Balkánon jelenleg szemben álló felek között. A szerbek, a horvátok és a bosnyákok mind egyazon nyelvet beszélnek (az olasz nyelvjárások jobban különböznek egymástól), és évszázadokon keresztül éltek – túlnyomórészt békességben – egymás mellett. Közhelynek számít ugyan, hogy a vallás terén megosztottak – mivel a horvátok római katolikusok, a szerbek görögkeletiek, a bosnyákok pedig mohamedánok –, de valójában mindhárom népcsoportban fellelhetjük a másik két vallás híveit is. A három vallás vitathatatlanul szimbólumává vált az egyes csoportok közötti különbségeknek, csakhogy puszta vallási alapon sohasem kerültek összeütközésbe egymással. A egyes házasságok növekvő száma (Boszniában a 30%-ot is elérte) előbb-utóbb elhalványította volna némileg az ellentéteket ezt a határvonalát.

A térség jól tájékozott, régi ismerői, olyanok, mint Misha Glenny, rámutattak, hogy a balkáni tragédia okait nem a primer etnikai és vallási különbségekben kell keresni, hanem sokkal inkább azokban a nagyon is korszerű törekvésekben, hogy nacionalista eszmék köré toborozzák az embereket. Az etnikai azonosulásból akkor lesz nacionalizmus, ha területszerzésre, az erőforrások és a hatalom birtoklására irányul. De a nacionalizmus is egy tételesen elsajátított és változó tartalmú eszmerendszer, nem pedig ősi indulat. A 19. században szerb és horvát értelmiségiek más európaiak példájára a népek önrendelkezési jogát tűzték ki célul, hogy olyan „nemzetállamokban” kormányozhassák magukat, amelyek egyetlen nemzetiségre épülnek. Ami a szerbeket illeti, ők a múltban fel-felbukkanó szerb államiságra hivatkozva jogot formáltak arra, hogy más népekre is kiterjesszék hatalmukat, amire Európában (lásd Francia-

A *The Myth of Global Ethnic Conflict* című tanulmányt a *Journal of Democracy* 1996. évi 4. számából közöljük.

ország) már volt precedens. Az a tény pedig, hogy a balkán népei egy nyelvet beszéltek, sok szerb szemében igazolta a terjeszkedés igényét.²

Ezzel egy időben a horvátok is kidolgozták saját nacionalista ideológiájukat, s egyúttal jól meg is csavarták: az ő követelésük nem arra irányult, hogy bekebelezzék a más nemzetiségűeket, hanem arra, hogy kirekesszék őket. Mi sem természetesebb ennél, hiszen a horvát nacionalizmus az erős szerb szomszéd ellen irányult. Amikor az első világháború után létrejött Jugoszláviában a szerbek túlsúlyra tettek szert, felerősödött a horvátok ellenérzése. A militáns horvát nacionalisták megalapították az Usztasa („felkelés”) nevű földalatti szervezetet, a náci pedig ennek a csoportnak az uralma alá helyezték Horvátországot. Az usztasák nevéhez fűződik a szerbek erőszakos megtérítése, tömeges kiűzése és lemészárlása a második világháború során. A szerbeket legújabbban háborúba szólító Milosevics e borzalmaknak még eleven emlékét lovagolta meg.

A második világháború eseményeitől azonban nem vezetett egyenes út az 1990-es évek vérfürdőihez; a háborús emlékek leküzdhetők lettek volna, ha Jugoszlávia új vezetői azon fáradoztak volna, hogy megteremtsék egy soknemzetiségű társadalom alapjait. Ezzel szemben Tito helyesebbnek látta, hogy hatalmának megőrzése érdekében megvonja Jugoszlávia lakosaitól a független polgári csoportok és a közös politikai értékek kialakításának lehetőségét. Ennélfogva a politikai ellenzék egyéb lehetőség híján Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában egyaránt a helyi nacionalizmusok zászlaja alatt gyülekezett. Olaj volt a tűzre, hogy Tito kölcsönös előjogokat biztosított a szerbeknek és a horvátoknak a másik területén – a szerbek hatalmi pozíciókba jutottak Horvátországban, míg a horvátok Belgrádban. Az ilyesfajta kisebbségi jelenlét tovább szította a nacionalista gyűlölködést a vidéki településeken. Tito okosnak hitt politikája – amelyet olykor nosztalgiaival emlegetnek Nyugaton – csak rövid távon bizonyult annak: valójában előkészítette a terepet a későbbi megszárlás számára. Nem az etnikai különbségek, hanem a korszerű állami hadviselésből és a civil társadalom hiányából eredő ellenszerek és félelmek idézték elő az olyan nacionalista politikások sikerét, mint Milosevics és Tudjman.

A gyarmatosítás öröksége

De mi a helyzet Afrikában? Ki merné tagadni, hogy ott aztán tényleg etnikai alapon dül a harc a különböző népcsoportok között! Az Afrikában mindennapos erőszakkal kapcsolatos nézetek is rendkívül ködösek – ezúttal azonban nem az üstökben fortyogó etnikumok, hanem az ősi törzsi háborúskodás képzetének hatására. Emlékezetes számomra egy, az amerikai közszolgálati rádióban elhangzott interjú, amelyben egy afrikai ENSZ-tisztviselőt kérdeztek a ruandai helyzetről. A riportert az egész beszélgetés alatt arra igyekezett rávenni a tisztviselőt, hogy azokról az „ősi törzsi gyűlölködésekről” beszéljen, amelyek a megszárlás hátterében állnak. A tisztviselő, bár rendkívül udvarias volt, nem ment be az utcájába, és több ízben emlékeztette a riportert arra, hogy akkor keletkezett a tömegméretű konfliktus, amikor a belga gyarmatosítók a tuszik kezébe adták az államhatalmat. De ahogy ez már lenni szokott, a riportert annyira rabja volt az ősi törzsiség gondolatának, hogy képtelen volt meghallani az ENSZ-tisztviselő mondandóját.

Az afrikai tisztviselő igazat állított: a politikai élet etni-

kai magyarázata nem egyéb, mint a hatalom és az erőforrások birtoklása körül kirobbant, korunkra jellemző konfliktusok terméke. Az etnicitás korántsem tekinthető olyan ősi akadálynak, amely útjában állna a modern politikának. Való igaz, hogy már a modern kor előtt akadtak afrikaiak, akik hutnak vagy tuszinak, nuernek vagy zandának mondták magukat – de nem elsősorban ebből merítették identitásukat. Egy Közép-Afrikában élő nő számára az jelentette önazonosságát, hogy hol született, kiktől származik, és milyen családba házasodik, továbbá hogy bőségben élhet-e. A mindennapi életben ritkán volt fontos a törzsi vagy etnikai identitás, amely ráadásul könnyen meg is változhatott, ha valaki hatalmas távolságokat átszelve messzi vidékre költözött, hogy új munkát vagy új földet szerezzen. Gyakrabban került sor konfliktusokra az egyes törzsekkel belül, mint a törzsek között, ha a vízért, a termőföldért vagy a legelőért folyt a harc.

Előbb a gyarmati hatalmak, majd az örökségükbe lépő független államok nyilvánították ki, hogy minden egyes személy valamilyen „etnikai csoporthoz” tartozik, ami meghatározza a helyét a gyarmaton belül, illetve az újonnan keletkezett állam rendszerében. Akár egy olyan jelentéktelennek látszó esemény is, mint a népszámlálás, képes volt egy gyarmat egész területére kiterjeszteni az egyes etnikai kategóriákat, amelyek meghatározták az egyén hovatartozását és kötelességeit. (És ez nemcsak Afrikában volt így: néhány Indiát kutató történész úgy véli, hogy a hindu nacionalizmust az első brit népszámlálás váltotta ki, amely arra ösztönözte az embereket, hogy valamelyik – vagy a hindu, vagy a mohamedán, vagy a szikh – népességhez tartozónak vallják magukat.) A gyarmati hatalmak – a belgák, németek, franciák, britek és hollandok – arra is ráeszméltek, hogy csekély számuk miatt az eredményes kormányzás és gazdálkodás érdekében „partnereket” kell keresniük a helyi lakosság körében, adott esetben kisebbségi vagy keresztény hitre térített csoportokból. E partnereket azonban az államnak el kellett különítenie az összes többi csoporttól, és ezzel szorosan meghatározott „etnikai csoportokat” teremtett.

Ruandában és Burundiban a német és belga gyarmatosítók el voltak ragadtatva a tusziknak nevezett, a többenél sudárabb testalkatú bennszülöttektől, akik mindkét gyarmaton igen csekély számú kisebbséget alkottak. A belgák előjogokat adtak a tusziknak az oktatásban és a foglalkoztatásban, és még azt is megszabták, hogy milyen testmagasságtól kezdődően lehet felvételt nyerni az egyetemekre. Annak érdekében, hogy a gyarmati tisztviselők biztosak lehessenek abban, hogy ki is a tuszi, mindenkinek magánál kellett tartania törzsi címkével ellátott személyi igazolványát.

Ám az embereket nem olyan könnyű beskatulyázni, mint azt előírták. A tuszik közül sokan magas növésűek, a hutuk pedig többnyire alacsonyok, ez igaz – de annyi volt a vegyes házasság közöttük, hogy korántsem volt könnyű külsejük alapján megkülönböztetni őket (és nem könnyű ma sem). Egy nyelvet beszéltek, és egyazon vallási szertartásokat végeztek. A legtöbb helyen e kategóriák gazdasági címkékké minősültek át: ha egy tuszi szegény volt, hutu lett belőle, a jól gazdálkodó hutuból meg tuszi. Ahol korábban alig volt használatban a „hutu”, illetve a „tuszi” elnevezés, ott egyszerűen kikiáltották „tuszinak” az olyan nemzetségeket, amelyeknek sok szarvasmarhájuk volt; a szegényebbeket meg hutunak. A hutukat kirekesztő gyarmati politika létrehozott valamit, ami addig nem létezett: kollektív hututudatot, a hutuk szent ügyét. Az ötvenes

évek végén a hutuk (a távozó európaiak biztatására) fellázdak a tuszik uralma ellen, és megteremtették a független, hutuk által vezérelt Ruandát; ez az állapot ellenszögűlre sarkallta a tuszikat, akik válaszul létrehozták szakadár hadseregüket, a Ruandai Hazafias Frontot.

Az etnikumok megosztásának elve máshol is bevált. Srí Lanka (a hajdani Ceylon) példája jól mutatja, hogy a gyarmati hatalom miként ugrasztott egymásnak különböző népcsoportokat, még olyankor is, amikor nem tüntette ki az egyiket a másikhoz képest. A Srí Lanka-i szingalézeknek és tamiloknak közös az eredetük, és dacára a bőrszínükről szóló mendemondáknak, miszerint a tamilok sötétebbek, a szingalézek világosabbak volnának, valójában nem könnyű megkülönböztetni őket külsejük alapján. Elsősorban nyelvükben térnek el egymástól. A korábbi századokban nemigen volt konfliktus közöttük; még az is távol állt tőlük, hogy a másiktól különböző származású embereknek tartásuk magukat. Aztán jöttek a britek. Miként az egész birodalomban, Ceylonban is egy általuk kiválasztott, angolul beszélő elitre alapozták uralmukat, és más vidékekhez hasonlóan itt is ellenállást szült ez a kedvezményező gyakorlat. Ceylonban faji és vallási felhangok is vegyültek az ellenállásba. Azoknak a többsége, akik kimaradtak az elitből, szingaléz nyelven beszélt, buddhista volt, és rasszista elvek alapján a szingalézeket mint „árja fajt” felsőbbrendűnek hirdette. A függetlenség kikiáltása után ez a szingaléz nyelven beszélő csoport szerezte meg a hatalmat Srí Lankán, és kezdte kirekeszteni a tamilokat a legjobb iskolákból és állásokból, főképp azért, hogy megkövetelte a szingaléz nyelv ismeretét. Nem csoda, hogy a tamiloknak nem volt ínyükre hátrányos helyzetük, és néhány közülük – kezdetben alig egy páran – tiltakozásul az erőszak útjára léptek a hetvenes években. Ezek a villongások elnyomó intézkedésekre készítettek az államhatalmat, a tamilok pedig – akik a ruandai tuszikhoz hasonló helyzetben voltak – létrehozták a Tamil Tigrisek nevű szervezetet, és területi autonómiát követeltek maguknak. El kell fogadnunk az antropológus Stanley Tambiah álláspontját, miszerint a szigeten elszabadult erőszak nem egyéb, mint késő huszadik századi válasz arra a gyarmati és a gyarmatiság megszűnését követő politikára, amely azon igyekezett, hogy mesterséges határt vonjon az egyes népcsoportok közé.¹

A vázolt esetekben és sok másikkban is – mint Indiában a szikhek, Libanonban a maroniták, Egyiptomban a kopok, Holland Kelet-Indiában a molukkok, vagy a burmai karenek esetében – a gyarmati és posztkoloniális államok új társadalmi csoportokat hoztak létre, amelyeket etnikai, vallási vagy regionális alapon azonosítottak. Csak a közelmúltban fogtak össze az egyazon kategóriába került emberek, hogy közös érdekeket képviselő politikai csoportként lépjenek fel. Közös érdekük pedig a politikai autonómiához, az iskolákba és a munkahelyekre való bekerüléshez, és a helyi erőforrások birtoklásához fűződik. Összetartozásuk és közös cselekvésük korántsem ősi etnikai és törzsi kötöttségeket tükröz, hanem annak a modern állami követelésnek terméke, hogy az embereknek vagy erős csoportokban kell hallatniuk hangjukat, vagy súlyosan hátrányos helyzetbe kerülnek.

Főnről gerjesztik a félelmet

Az elmondottak alapján így vélekedhet az olvasó: azonban, az etnikumokat a modern kor termelte ki, de tagad-

hatatlan, hogy manapság már csakugyan az etnikai csoportok közt dúl az erőszak. Válaszom a következő: kevésbé, mint gondolnánk, és ha mégis kitör köztük a viszály, ezt megelőzi egy hosszú időszak, amelyben a vezetők felkészítik, unszolják és fenyegetik őket. Azok a vezetők, akik a hadsereget és a médiát uralják. Nem etnikai különbségek hozzák létre a félelmet, hanem főnről gerjesztik hasonlóképp a gyűlöletet, amely végül az embereket erőszakos cselekedetekre ragadtatja. Az emberek különböző okokból érezhetnek félelmet vagy ellenszenvet egy másik csoporttal szemben, különösen olyankor, amikor a társadalmi és gazdasági változások a másik csoportnak látszanak kedvezni. Ám ez a rivalizálás és ellenszenv rendszerint nem vált ki erőszakos cselekedeteket a csoportok között, ha nem érzékelik egy lőkés odafőnről.

Hadd térjünk vissza két legnyugtalanítóbb példánkhoz: Ruandához és a Balkánhoz. Ruandában az elmúlt évek állandó véres harcai onnan eredtek, hogy az elnök-diktátor Juvenal Habyarimana a teljes politikai ellenzéklet kiartata irtani, legyen az akár hutu, akár tuzsi. 1991-ben Habyarimana fegyveres bandákat kezdett toborozni egy Interahamwe nevű milíciába. Ez a testület 1992 márciusában vitte végbe az első megszárlást, és 1993-ban módszeresen kezdte irtani a mérsékelt hutukat és a tuszikat. 1993-ban vég nélkül sugározta az ország három legfontosabb rádióállomása az uszító felhívásokat a tuszik, az ellenzéki pártok, valamint egyes politikusok ellen, és ezzel előkészítette a terepet a bekövetkező események számára. Nem sokkal az 1994 áprilisában történt, mindmáig tisztázatlan repülőgépkatasztrófa után, amelyben Habyarimana elnök életét veszítette, az elnöki testőrség elkezdte a hutu ellenzéki vezetők, az emberjogi aktivisták, az újságírók és más rendszertörölők, többnyire hutuk megszárlását. Csak ezt követően, a gyilkosságok első hulláma után kapott parancsot a milícia és a katonaság a vidéki lakosság, különösen a tuzsik szervezett legyilkolására.

Miert engedelmeskedtek az emberek a gyilkosságra szólító parancsoknak? A rádió előző évi adásainak sora nyilván felkészítette már őket erre; a műsorokban vérszomjas gyilkosoknak állították be a tuzsik vezette Ruandai Hazafias Front katonáit. A vérfürdő idején a rádióadásokban a halottak birtokait odaígérték a gyilkosoknak. A polgármesterek, a milícia, a reguláris hadsereg és a rendőrség gyilkoló osztagokba szervezte a hutukat, a csatlakozni nem akarókat pedig kivégezték. A beiktatott elnök bejárta az országot, hogy köszönetet mondjon azoknak, akik részt vettek a megszárlásban. Voltak köztük olyanok, akik személyes sérelmüket torolták meg a megszárlás során, sokakon pedig kitört az, amit a megfigyelők „gyilkossági tébolynak” neveztek. Az 1994-es gyilkosságok nem egyszerűen a csöcselék erőszakosságára vezethetők vissza, jóllehet hatott rájuk a csöcselék lélektana.⁴

Amikor beszámolókat olvastam a ruandai gyilkosságokról, mellbe vágott, hogy az események pontról pontra hasonlítanak ahhoz, ahogy az indonézektől írták le nekem az 1965–66-os vérengzésben játszott szerepüket. Indonéziában az állítólagos célpont a „kommunisták” voltak, de ott is a személyes sérelmek megtorlásának szándéka, a szerzés-vágy, a katonaság parancsainak engedelmes követése és a bosszútól való félelem sodorta az embereket olyan dolgok elkövetésébe, amelyeket mind a mai napig még maguknak

is alig mernek bevallani, holott sokan közülük, a hutukhoz hasonlóan, meg voltak győződve arról, hogy a gyilkosságokkal megakadályozzák, hogy az ország gonosz hatalmak uralma alá kerüljön. Mindkét országban arra utasították az embereket, hogy öljk meg a gyerekeket, és ne kí-méljk a terhes nőket sem, nehogy a felnövekvő gyerekek bosszút álljanak gyilkosaikon. Az amerikaiak azóta is az „etnikai erőszak” eseteként emlegetik az indonéziai mé-szárlásokat, és abból indulnak ki, hogy azok elsősorban a kínai lakosok ellen irányultak. Ez azonban nem felel meg a valóságnak: egyként gyilkolta a jávai a jávait, az acinéz az acinéz és így tovább.

Különbőségek is mutatkoznak a két vérengzés között: 1993–94-ben Ruanda olyan egypárti állam volt, amely a média fölötti hatalom birtokában sikeresen manipulálta a tömegeket; az 1965–66-os évek Indonéziája politikailag szétfelbontott állam képét mutatta, amelyben a fegyveres erők bizonyos klikkjei fokozatosan ragadták magukhoz a hatalmat. Ám mindkét esetben képesek voltak a vezetők olyan, odafent kidolgozott terv végrehajtására, amely az ellenzéki csoport megsemmisítésére irányult. Azért jártak sikerrel, mert meggyőzték az embereket arról, hogy a túlélés egyetlen biztosítéka az, ha megölik valódi vagy potenciális gyilkosaikat.

Ugyanez a győzködés volt a szerb és a horvát nacionalista politikuskok feladata, különösen a horvát Franjo Tudjmané és a szerb Slobodan Milosevicé, akik figyelmeztették másutt élő testvéreiket – a horvátországi szerbeket és a boszniai horvátokat –, hogy sárba tapossák jogaikat, ha nem láznak fel. Milosevic a modern szerb nacionalizmus retorikai fordulataival, az expanzió jelszavával élve hirdette a szerbek jogát, hogy egy-sülhessenek. Ami Tudjmant illeti, ő a modern horvát ki-rekesztő nacionalizmus jelszavait használva toborozta hí-veit. Mihelyt hatalomra került Horvátországban, másod-osztályú állampolgárokka fokozta le a szerbeket, eltávolít-totta őket a rendőrségből és a katonaságból, és a náci korszakból származó usztasa zászló piros-fehér „sakkta-blát” rátette a horvát lobogóra.

Mindkét vezető saját céljaira használta fel a történelem emlékeit, ki kellett törölniük azonban az emberek emléke-zetéből az új jugoszláv azonosságtudatot is, amely lassan-lassan kialakulóban volt az etnikai határokon átnyúló ve-gyes házasságok és a kozmopolita városok hatására. Ezel szemben az új alkotmányok csak az etnikai identitást is-merték el, nem pedig a polgárt, és mindenkinek el kellett döntenie – olykor a rászegezett pisztoly láttán –, hogy va-lójában „hova is tartozik”.⁵

A nyugati újságírók által oly gyakran kínált „magyará-zatokkal” ellentétben az átlagos szerb lakos nem a 14. szá-zadban él, a koszovói csata emlékéen siránkozva; és az sem igaz, hogy a jelenlegi tusakodás a múltban történtek elke-rülhetetlen következménye volna. Gátlátalan politiku-sok kemény munkájába került az egyszerű emberek meggyőzése, hogy a másik oldalon nem azok a barátok és szomszédok állnak, akiket évek óta ismernek, hanem tö-meggylkos gazemberek, akik megölnék őket, ha életben maradnak. Milosevic számára ez azt jelentette, hogy meg kell győznie a szerbeket, hogy az összes horvát kriptonáci usztasa; Tudjman számára pedig azt, hogy a horvátokat meg kell győznie arról, hogy valamennyi szerb csetnik me-

rénylő. Mindketten, de különösen Milosevic, a bosnyák mohamedánokat az új iszlám veszedeleme előőrsének titu-lálták. Mindkét kormány közvetve segítette egymást: Mi-losevic expanzionista szónoklatai igazolták a horvátok félelmét, hogy a szerbek a Balkán uralmára törnek; Tudj-man politikájának hatására ismét kitört a szerbeken az usztasáktól való félelem. A szerb média kapva kapott ezen, amikor 1990–91-ben a lehető legnagyobb részlet-séggel számolt be a második világháborús tömegsrok fel-tárásáról, és nem fukarkodott az usztasa terroristákról szó-ló történetekkel sem. Ez a „felülről diktált nacionaliz-mus”, ahogy Warren Zimmermann, az Egyesült Államok utolsó jugoszláviai nagykövete nevezte, egyúttal a nacio-nalizmusok harca is volt, melyben az egyik fél lépése iga-zolta a másik félelmét.

Ha sem Ruanda, sem a Balkán nem felel meg a fortyo-gó üstökről és az ősi törzsi gyűlölködésről alkotott kép-nek, akkor a többi jelenleg zajló helyi konfliktusról ez még kevésbé mondható el. A legtöbb esetben a politikai autonómiáért folyik a harc, különösen a korábbi Szovjet-unió területén, ahol a szovjet hatalom összeomlása le-hetővé tette a sokáig elnyomott népek számára, hogy is-mét követelhesék saját nyelvük használatának és vallá-suk gyakorlásának jogát, és hogy maguk rendelkezhesse-nek saját területük és természeti erőforrásaik fölött – épp-úgy az idegen hatalom elutasításának jegyében, mint ahogy ez amerikai, európai, ázsiai és afrikai antiimperia-lista felkeléseknél is tapasztalható. A másutt előforduló felkeléseket, melyek mindegyikének megvolt a maga tör-ténete és háttere, általánosan – és tévesen – „etnikai konfliktusokként” teszik egy kupacba. A kelettimoriak el-lenállása az indonéz hatalommal szemben nem egyéb, mint húsz éve folyó küzdelem egy megszálló idegen hata-lommal, és nem az etnikai vagy kulturális identitás kérdé-séről szól. A Fülöp-szigetek déli részén a „moro nemzet” lobogója alatt harcoló felkelők azért fogtak össze, hogy visszazerezzék a földjeik fölötti uralmat a Manilából ki-rendelt politikuskoktól. A chiapasi zapatista felkelők mun-kát, politikai reformokat, és mindenekelőtt földet köve-telnek. Nyilatkozataikban nem említik az etnikai és kul-turális identitás kérdését – vezérük pedig Észak-Mexikó-ból származik, és nemrég még nem is beszélte a maja nyelvet. Másutt nyílt hatalmi harc folyik különböző cso-portosulások között, különösen néhány afrikai országban (Libéria, Szomália, Angola), ahol a szemben álló felek gyakran egy bizonyos régióból vagy klánból toborozzák katonáikat (ezzel azt a látszatot keltvén, mintha „etnikai konfliktusokról” lenne szó), hogy a helyi vezetőket és hí-veiket felhasználhassák követők irányítására.⁶

Etnikai sokféleség és társadalmi konfliktus

Ezzel eljutunk a harmadik téves állításhoz: nevezetesen, hogy az etnikai sokféleség politikai instabilitást eredmé-nyezne, és valószínűsítene az erőszakot. Épp ellenkezőleg: az etnikumok sokfélesége nem növeli az etnikumok kö-zötti konfliktus veszélyét. Épp az etnikailag legösszetet-tebb országokra, mint Indonézia, Malajzia és Pakisztán, belső ellentétek dacára alig jellemző az etnikumok kö-zötti viszály, míg olyan országokban, ahol nagyon cseké-lyek a nyelvi vagy kulturális különbségek (a korábbi Ju-goszláviában, Szomáliában, Ruandában) véres összetű-zések sokasága zajlott le a különböző csoportok között. Az

etnikai csoportok száma és a hatalomhoz való viszonyuk, nem pedig a sokféleség mint olyan az, ami erőteljesen befolyásolja egy ország politikai stabilitását. Ted Gurr legújabb politológiai tanulmányai a közfelfogással ellentétben jól bizonyítják, hogy a helyi konfliktusok gyakorisága és kegyetlensége az elmúlt évtizedben nem mutat ugrásszerű növekedést. A helyi konfliktusok a hidegháború idején szaporodtak el a leginkább, ami abból fakadt, hogy a szuperhatalmak felfegyverezték kliens államaikat. (Az az érzés, hogy 1989 után minden felrobbant, Gurr szerint onnan ered, hogy Kelet-Európában és a korábbi Szovjetunióban ismét feltámadt a nemzeti identitás iránti igény.)⁷

Lényegében az történt, hogy a média az erőszaktól szétzilált országok felé fordította figyelmét, és nem veszi számításba, hogy sokkal több példa van a különböző népcsoportok békés együttélésére. Vegyük Indonéziát, ahol a hetvenes évek vége óta folytatott helyszíni kutatásokat. Indonéziáról többnyire annyit tudnak az emberek, hogy megszállta Kelet-Timort, és elnyomja a politikai szabadságjogokat. De ennek semmi köze az etnikai konfliktusok kérdéséhez, ami alig-alig merül fel ott, annak ellenére, hogy több mint háromszáz különböző népcsoportból tevődik össze az ország lakossága, és ezek mindegyikének saját nyelve és kultúrája van. Jóllehet az ötvenes és hatvanas években sok helyütt fellázadtak a központi kormányzás ellen, ezek a harcok a helyi erőforrások, az oktatás és a vallás körül folytak. Szumátra északi csücskében, ahol dolgozom, fel-fellobban a harc a térség hatalmas olaj- és földgáztartalékainak birtoklásáért (míg a nyugati sajtó változatlanul kitar az „etnikai konfliktus” sztereotípiája mellett).

A kulturális sokféleség természetesen próbára teszi a nemzeti integritást és a társadalmi békét. Miért van az, hogy bizonyos országok kiállják ezt a próbát, más országok meg nem? Ennek két alapvető oka van, amelyek mellett elenyészik az etnikai és kulturális különbségek pusztá ténye.

Először is nézzük a társadalmi béke „nyersanyagát”, amely a függetlenné váló országok rendelkezésére áll. Az olyan országok, melyekben az egyik csoport az összes többi kizsákmányolta (mint Ruandában és Burundiban), mindjárt régi sérelmek törlesztésével vágnak bele új életükbe, míg más országok, ahol nem volt ilyen uralkodó csoport (lásd Indonézia), kezdeti előnnyel indulnak el a politikai konszenzus kialakításának útján. A központosított politikai rendszerek, amelyekben két-három nagy csoport folyamatosan polarizálja a nemzet politikai életét, kevésbé szilárdak, mint a „szétszórt” rendszerek, melyekben a sok-sok kis csoport mindegyikének szövetségeseket kell keresnie céljai elérésére. És ha a helyzet olyan, hogy a főbb etnikai csoportok egy nyelvet beszélnek, és egy vallásúak, vagy ha már korábban együttműködtek forradalmi harcukban, akkor eleve összeköti őket egy híd, amely megkönnyíti a politikai együttműködést.⁸

Vegyük ismét Indonézia esetét. A gyarmati időkben (amikor Holland Kelet-India volt az ország neve) napjainkhoz hasonlóan a jávaiak alkották a legnagyobb lélekszámú népcsoportot. De ők túlnyomórészt Jáva szigetén éltek, és csak ott voltak hatalmi pozícióban. Jáva, Szumátra és a keleti szigetek lakói a malájokhoz és a Fülöp-szigetek déli részén élő csoportokhoz hasonlóan évszázadokon ke-

resztül maláj nyelven érintkeztek egymással, és így ez lett a független Indonézia közös nyelve. Az iszlám is megjelent a különböző régiókban és etnikumokban, egyesítve a Szumátrán, Jáván és Szulavézín élő emberek egy részét. A hatalom „szétszórtságára” jellemző, hogy az irodalom, a vallás és a nemzeti mozgalom kiemelkedő alakjai között a jávaiak mellett akadtak Jáván kívüliek is, főleg szumátraiak. Ezenfelül az ország minden részében laktak olyan emberek, akik öt éven át harcoltak a hatalmuk visszaszerzésére törekvő hollandok ellen a második világháború után, és akiket közel hozott egymáshoz a közös küzdelem.⁹

Hogy milyen fontos szerepet játszanak ezek a tényezők, mindjárt szembeszökik a kulturálisan hasonló, szomszédos Malajzia láttán. Ott a két legnagyobb etnikai csoportnak, a malájoknak és a kínaiaknak sem a nyelvük, sem a vallásuk nem közös, és nem is harcoltak vállvetve a múltban. A brit uralom idején a malájok kezében volt minden politikai hatalom. A függetlenség előestéjén nyilvánvaló volt, hogy szakadék húzódik a maláj és a kínai közösségek között.

A politikai alternatívák fontossága

Ám ezek a kiinduló feltételek önmagukban még nem döntenek el a jövőt, és itt kell megneveznünk az okoknak azt a második csoportját, amely vagy társadalmi békéhez, vagy társadalmi konfliktushoz vezet. Az egyes államok válaszünt elé kerülnek, különösen ha olyan politikai folyamatokról kell dönteniük, amelyek megkönnyíthetik vagy megkeseríthetik a társadalmi csoportok együttélését. Donald Horowitz rámutatott, a kiindulási feltételek alapján Malajziában súlyos harcoknak kellett volna kitörniük az etnikumok között, míg Srí Lankán, ahol a tamilok és szingalézek összekeveredtek a britek által létrehozott elitben, elkerülhető lett volna az erőszak. És mégis fordítva történt: Srí Lankán következett be az, amire Malajziában volt nagyobb esély. A lényegi különbség Horowitz megállapítása szerint a két ország politikai rendszerében mutatkozik. A malajziai politikások olyan multietnikai alapon álló koalíciót hoztak létre, amely szorosra fűzte a kapcsolatokat a kínai és maláj vezetők között, és arra kényszerítette a választások jelöltjeit, hogy közepre tartsanak. Srí Lankán, mint már láttuk, a szingaléz nyelven beszélők sovíniszta-nacionalista mozgalmat alapítottak, és a kezdeti együttműködés után etnikai alapon álló pártok jöttek létre, miután a tamilok és a szingalézek kettészakadtak. Mindkét pártban megjelentek a szélsőségesek, akik egyre jobban befolyásolták a pártvezetőket.

De a politikai rendszereket meg lehet változtatni. Jó példa erre Nigéria. 1967 előtt három különálló térségből állt – Észak, Dél és Kelet –, és mindegyiknek saját pártja volt, saját etnikai háttérrel. Olyan erős volt ez a hármas megosztottság, hogy a Biafra nevű délkeleti régió 1967-ben el akart szakadni Nigériától. Az ezt követő polgárháború traumája egy új rendszer kipróbálására ösztönözte a politikusokat. Tizenkét államra osztották az országot, melyeknek határai keresztülszelték a három legnagyobb etnikai csoport területét (hausza, joruba és ibo), és ezzel megteremtették egy új szövetségi politika lehetőségét, mely a multietnikai koalíciók jegyében áll. Az új rendszer – bár sok más problémával kellett szembenéznie – megakadályozta egy második Biafra bekövetkezését. A későbbi vezetők azonban politikai érdekből tovább növelték az államok számát. A jelenlegi vezető, Sani Abacha tábornok,

már azzal a harminccal sem éri be, ami időközben kialakult; az ország ily mértékű feldarabolása megszüntette a multietnikai koalíciót, és új lendületet adott az etnikai alapú politizálásnak. Hasonló utat választott a kenyai vezető, Daniel Arap Moi, aki olyan etnikai színezetű választói bázist teremtett, amely kirekeszti a kikujuk többségét, növelvén ezzel az etnikai kérdés politikai jelentőségét, és egyúttal a csoportok közti feszültséget is.

Mindaz a feszültség, ami az etnikai konfliktusok mítosza szerint sosem volt és sosem lesz feloldható, valójában a politikai döntések terméke. A negatív sztereotípiák használata, a másik csoporttól való félelem, az „ölj, különben megölnék!” jelszava – mindezt az úgynevezett vezetők ténykedése ülteti el a fejekben, ugyanazoké, akik meg is szüntethetnék mindent. Ha rosszhiszeműen abból indulnánk ki, hogy az ilyen jellegű konfliktusok csupán természetes következményei a világ bizonyos tájékain tapasztalható emberi romlottságnak, akkor gondolataink tévúton járnak, és torz politikát eredményeznének. Az

ilyen felfogás ugyanis népek vagy térségek sajátjaként tünteti fel az erőszakot, nem pedig egyes politikai lépések következményeként. Ezzel viszont felmentenénk a tétlenkedést, amelynek Bill Clinton is lovagjául szegődött, amikor úgy próbált visszakozni a jelöltsége idején meghirdetett keményvonalas Balkán-politikától, hogy a bosnyákok és a szerbek közt zajló vérontást az etnikai és vallási különbségekre vezette vissza. Így a szemben álló felek már eleve olyan fényben tűnnek fel, mint akik kevésbé racionálisak és modernnek „nálunk” (még mindig törzsi és etnikai alapon állnak), ami megkönnyíti számunkra, hogy tétlenül nézzük szenvedésüket. Ha azt feltételezzük, hogy „azok az emberek” amúgy is hallgatni fognak vezéreik uszító szavára, eltereljük figyelmünket arról a lényeges és bonyolult kérdéstről, hogy miért és hogyan hajtanak bele embereket ilyen szörnyű tettek elkövetésébe.

FORDÍTOTTA LITVÁN PÉTER

JEGYZETEK

1. Az általam vitatott álláspont két igen közismert képviselője közül az egyik Robert Kaplan, aki a *The Atlantic*-hoz küldött tudósításában és a *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (New York: St. Martin's, 1993) című könyvében fejti ki nézeteit, a másik pedig – aki elsősorban világméretű konfliktusokkal foglalkozik – Samuel P. Huntington [„The Clash of Civilizations?” *Foreign Affairs* 72 (1993 nyara): 22–49.]. Engem nem e szerzők érvrendszerének mások által már megbírált gyange pontjai érdekelnék elsősorban, hanem általános felfogásuk, amely – a mítoszok természeténél fogva – túléli egyes változataik halálát.
2. Lásd Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia* (New York: Penguin, 1992). E könyvben részrehajlástól mentes, néprajzilag gazdag beszámolót olvashatunk a balkáni háborúról. Az európai nacionalizmusok legújabb irányzatairól lásd Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). Brubaker azt a nagyon fontos észrevételt teszi, hogy a „nacionalizmust” a társadalmi és politikai ideológiák közé kell sorolni, és nem tekinthető az ideológiáknál ősből létezőnek.
3. S. J. Tambiah, *Sri Lanka: Ethnic Fratricide and the Dismantling of Democracy* (Chicago: University of Chicago Press, 1996). Más felfogásban látta az erőszak kultusz *Sri Lanka*-i változatát Bruce Kapferer: *Legends of People, Myths of State* (Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1988).
4. A Ruandában és Burundiban végrehajtott mészárlásokról szóló legújabb beszámoló: Philip Koureivich, „The Poisoned Country”, *New York Review of Books*, 1996. június 6., 58–64., és René Lemarchand, *Burundi: Ethnic Conflict and Genocide* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
5. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy volt elég emlék, félelem és gyűlölet, melyekre lehetett alapozni. Más különben könnyen áteshetnének a ló túlsó oldalára, azt állítván, hogy ezeket a konfliktusokat teljes egészében a felső vezetés gerjeszti. Ilyen egyoldalú álláspontokra akkor juthat az elemző, ha túlságosan bízik a racionális választásmodellekben. Russell Hardin, úgy hiszem, téved, amikor egyébként kiváló *One for All: The Logic of Group Conflict* (Princeton: Princeton University Press, 1995) című művében kizárólag racionális, önérvényesítő indítékokat tulajdonít azoknak a vezetőknek, akik felkeltik az emberekben a gyilkos indulatokat, mert figyelmen kívül hagyja, hogy ők maguk is rabjai lehetnek hasonló indulatoknak. Nem egyformán jellemző rájuk a hidegfejű ra-
6. Ugyanezekre a megállapításokra jutnánk az „ösi gyűlölködések” vallási változatait vizsgálva, olyanokat, mint amilyen a mohamedánok és a hinduk viszonya Indiában. Nem tudni, hogy „ösi” viszonyuk békés volt-e vagy békétlen (e tekintetben nagyon eltérőek a vélemények Dél-Ázsia történetesei között), annyi azonban bizonyos, hogy az elmúlt tíz esztendő nem ritkán véres összetűzéseit nagyraavagyó politikusok szították, akik mérhetetlenül nagy szavazói bázist remélhettek a középosztálybeli hinduk ellenállásától (1) az alacsonyabb kasztok arra irányuló követelésével szemben, hogy amilyen arányban részesedhessenek a foglalkoztatásból és az oktatásból, és (2) néhány középosztálybeli mohamedán új keletű felemelkedésével szemben. Behatóan elemzi ezt a kérdést Susanne Hoerber Rudolph és Lloyd I. Rudolph a *New Republic* 1993. március 22-i és 1994. február 14-i számában, valamint Peter van der Veer *Religious Nationalism: Hindus and Muslims in India* (Berkeley: University of California Press, 1994) című történelmi és néprajzi tanulmánya.
7. Lásd Ted Gurr, *Ethnic Conflict in World Politics* (Boulder, Colorado: Westview, 1994).
8. Lásd Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985), 291–364.
9. A „szétszórt uralmat” (mely révén minden egyes csoport hatalmi pozícióban tudja magát valamely társadalmi vagy politikai vonatkozásban) tekintem az egyik legfontosabb eszköznek a csoportok közötti konfliktusok csökkentésére, mely jól kiegészíti a közismert „cross-cutting cleavages” elvét (mely szerint a különbségek keresztültszelik egymást, mint például amikor egy-egy vallás több etnikumra is kiterjed a világ számos országában). A „szétszórt uralom” elve egyaránt figyelembe veszi a társadalmi és kulturális vonatkozásokat, például olyanokat, hogy melyik csoportot illeti meg vezető szerep az irodalmi életben, vagy hogy adott területen mely csoport élvez elsőbbséget régebbi jelenléte alapján. Tehát a federalizmus-hoz hasonló politikai mechanizmusok érvényesülhetnek itt olyan tágabb értelmezésben, amely (Donald Horowitz szavaival élve) lehetővé teszi „a hatalmi pontok megokosodását”. Annak a normatív szemléletnek a megfelelője ez, amelyet Michael Walzer képvisel a *Spheres of Justice* (New York: Basic Books, 1983) című tanulmányában, miszerint nem helyes, ha az egyik szférában betöltött hatalmi helyzet eleve hasonló pozíciókat eredményez más területeken is.

Bertók László

MOST AKKOR MELYIK FALA DÖNG?

*Miképpen a csontban a csönd,
századokig eláll a hang,
hallod, hogy valaki köszönt,
s látod, hogy fölszáll egy galamb.*

*Bezárva végleg, ami gömb,
borzalmak történnek alant,
s egyszer csak minden odafönt,
kilódul az űrbe a gang.*

*Most akkor melyik fala döng?
Honnan a percben a harang?
Ha porból vétetett a föld,
minek a lélekbe a hant?*

*A semmi, ha hull a göröngy,
miért hallgat el, a bitang?*

IZZIK A SZÖCSKE SZÁRNYA

Az ágak közt az Isten,
néz és szakállá van.
Az árnyék, ha megrebben,
eléri a hajam.

Odébb akartam állni,
de ott is ott a fa.
Megtörténhet akármi,
mindennek van oka.

Fölemel, mint a dallam,
semmim sincs, csak a nap.
Ha elveszek magamban,
halálom is lehangy.

Mintha fodrásznál ülnék,
és belelóg a fény.
Érzem valahány cseppjét,
de nincsen több edény.

Izzik a szöcske szárnya,
imádkozik a por.
Mindenki tőlem várja,
s magában dobrokol.

Ha azt mondom, hogy hoppá!,
összetörik a méz.
S mintha a szél okozná,
megmozdul az egész.

Zoltán Gábor Vásárlók könyve

KIFLIT VENNI

Reggel hétkor vált a lámpa. Zsolt, a villamosvezető kifigyelte: éjszakára átállítják, olyankor más sorrendben haladhatnak át a kereszteződésen az egyenesen menő gépjárművek, a jobbról kanyarodó gépjárművek és a balról kanyarodó villamosok, mint nappal. Valamiért éjjel más a sorrend, és a váltás pillanatát arról ismeri meg, hogy ilyenkor kettőt kell várnia, míg átviheti a villamost. Hétkor áll vissza a nappali rend.

– Egyenesek, kanyarodósak, egyenesek, én – mormogta, és harapott egyet a vajas-sajtos kiflijéből. Bár érezte, tudta, mikor mutat majd szabadot a lámpája, és indulhatott volna éppen abban a pillanatban, ki várta, míg látja is a jelzést. Nem árt késni. Mindig van néhány privát, aki áthajt, át a piroson, mert ha most nem, akkor soha.

– Egyenesek, egyek, én – mormogta, és indított. Szájában falat.

Az ementáli sajtot Jolánnak köszönheti. A saját családjában nem ettek mást, csak trappistát. Jolán családja a trappistán kívül ismeri még a füstöltet, a camembert-t, és a márványt is. Jolán a jövődöbelije.

A kiflit délután vette Jolán, és este, lefekvés előtt vágta ketté, hogy megvajazva, ementáli szeletekkel töltve, becsomagolva ott várja Zsoltot reggel az asztalon.

Van egy viszonylag hosszú egyenes szakasz, ahol bele lehet gyorsítani.

– Nekieresztem – mormogja Zsolt, és harap. Itt jó darabig nincs kereszteződés, belátható a pálya. Kétoldalt faszor. Gesztenyék. De azért a fékkészlet állandó: akármikor elé toppanhat valami gyalogos, akinek derogál elmenni a zebráig. Pedig nemcsak a villamossíneken kell átjutniuk, hanem még az úttesten is, és ilyenkor sűrű a forgalom. Aztán ácsingózhatnak a záróvonalon, várva, hogy továbbmehessenek, vagy épenséggel azon a keskeny kis köcsíkon, ami a villamospályát az úttesttől elválasztja, ott szokott egyensúlyozni némelyik, és billeg.

– Aztán, ha ideesik elé, mi van? – kérdi Zsolt, noha most nincs előtte senki gyalogos.

Jolán családjában volt már ilyen esemény. Gázolás.

A ház, amelyben Jolán nagynénje – Piri néni – és a fiatalok élnek, útba esik. Nem kis szerencse, hogy Zsolt mindjárt elsőre egy olyan járatra került, amelyik úgyszólván az otthona előtt visz el. Persze ehhez az is kellett, hogy Piri néni háza a villamossínektől alig pár méterre álljon. A felsővezetéket tartó egyik kábel éppen az ő padláshomlokzatába van behúzva. Piri néni nappalijában, ha figyel az ember, hallhatja is, ahogy meg-megpendül a huzal. Jolán egy külön lakrészben lakik Zsoltal. Mert olyanféle ház ez, mint a régi, falusi házak, igazából valóságos kis házsor önmagában is: az utca felől a nagy ház, melynek homlokzata van, meg a kert felé kis verandája, aztán eggyel beljebb a kisebb ház, ennek már nincs verandája, de van konyhája és fürdőszobája, szóval egy rendes kis lakás, régen itt laktak az öregek, ha már átadták az első traktust a fiataloknak; most idegenek laknak itt, bérlők. A harmadik háznak nincs konyhája, és fürdőszobája sincs, de azért szerencsére a víz már be van vezetve, az előszobában lehet mosni, mosogatni, sütni, főzni, és a sarokban van vécé, és zuhanyozótál is, meg bojler, lehet tisztálkodni. Olajkályha a szobában. Itt él Jolán és Zsolt. Bár még az elején járunk csak az ősznek, kell már fűteni, mert kicsit nedvesek a falak, és az ajtó is olyan, hogy egyből az udvarra nyílik,

bárhogy tömködik, csurog be a réseken a hideg. És ezzel még távolról sincs vége a Piri néni házsrának! Jolán házrésze után – ugyanis ez már az övé, adott érte némi pénzt a nagynénjének, és hivatalosan is a nevére van írva – még három építmény sorakozik, és ahogy a tornasorban a gyerekek, ezek is egyre alacsonyabbak: fészter, fáskamra, ól.

Ezúttal, szerencsére, nem illetéktelenkedik senki a síneken.

Szokott itt rosszkalkodni egy kis nő, aki különben erősen hasonlít Jolánra, és bosszantó módon éppen a legegényibb vonásaik hasonlóak, de mindegy. Reggel ez a kis nő átvág a síneken és az úttesten, még szatyrot se visz magával, és megy a pékségbe. Aztán hozza a kifliket visszafelé, csak úgy odaszorítja a melléhez, tisztára lisztes lehet utána a ruhája, lehet porolni, na de ez már az ő dolguk. A kis nő meg azé, aki nek a friss kiflit hordja.

A friss kifli, az egészen más sütemény, mint a tegnapi. A tegnapi is finom, és efelől éppen Zsolt kezeskedhet, nincs azzal semmi baj, de a friss kifliben másféle ízek is vannak, amik ki tudja, hova tűnnek néhány óra alatt.

Mire az egyenes végére ért, a sajtos kiflije is elfogyott. Így volt ez beütemezve: a nehezebb rész inentől szakaszolódik.

Mínt hogy a kiflis lány nem mutatkozott, lehet, hogy visszafelé találkozik majd vele. Szokott utazni is a járaton, valamivel később. Nyilván, ha már megreggelizett, megmosdott, megfésülködött.

– És kakált is, ha nem tévedek – gondolta Zsolt.

Jolán házában az ember szól, hogy „ne figyelj ide”, és akkor a másik tudja, hogy most az ember kakál. Ez egyébként nem mindig rossz. Egyszer mégis belepirult Zsolt a dologba. Ugyanis éppen abban a pillanatban, amikor kijött belőle, aminek ki kellett jönnie, megszólalt a kvarcórája. Ott pittyegett a csuklóján a krumpoli, hirtelenjében nem tudta, hogy hallgattassa el, a kaka meg szépen megállt feleúton. Zsolt érezte magán a jövődöbelije tekintetét, és égett az arca.

Villamosvezető volt a Piri néni férje is, aztán lett egy balesete, és nem bírt dolgozni többet. Leszálalkolták, és portás lett egy vegyi gyárban, meg alkoholista. Él még, valószínűleg, de innen el van küldve. Azt se tudják, merre van.

– Szerencsétlen ember. Én mindent megtettem, amit lehetett – mondta Piri néni. – Elmondtam neki, százszor is, hogy nem tehet róla, így meg úgy. Az volt a baj, hogy ismertük is az illetőt, akit elgázolt. Virágnak hívták. Abban az utcában lakott, ahol a kis posta van, és már ki volt tűzve az esküvője napja. – Piri néni nem rikácsol, mint a korabeli asszonyok többsége. Azon kívül választékosan fejezi ki magát, érzékletesen. Fogai rendben vannak, szemüvegének lencséi tisztára törölve. Jolán néha szól, hogy ezt a témát mégse kéne a Zsolt előtt, és olyankor Piri néni rendszerint abba is hagyja. Igaz, máskor meg újra belekezd. – Mikor az uram ajtót nyit, kiszáll, egyenesen rálép. Egyenesen a kezére neki. – Jolán szíve ilyenkor kapkodva ver. Mindig, ha valami megijeszti, vagy meglepi. Zsolt már ismeri ezt, súlyosabb esetben gyógyszer is kell. Ha a szíve összeviszsa ver, a lélegzete is összagabalyodik Jolánnak. Erről lehet észrevenni, mi van. Meg a riadt arcáról. Piri néni kivetette kártyán, hogy Jolán sokáig fog élni, úgyhogy szerencsére Jolánnak nem kell attól tartania, hogy egyszer csak leáll – ahogy a családorvos mondta – a kegyegője. Piri néni tapintatos, ezért se Zsoltnak, akit nem kell fölöslegesen aggasztani, se a beteges Jolánnak nem tárta föl a baleset további részleteit. Hogy mégis mindketten hallották, az azért volt, mert Piri néni az udvaron, az ablakuk előtt állt le a második ház asszonyával ezt-azt megbeszélni, és mivel ez az asszony se szíves nem volt, se nem dolgozott az embere a közlekedésben, semmi akadály nem volt, hogy megtudja, hogyan is volt, amikor a Piri néni férje elcsapta azt a menyasszonyt. – Nem a kezét vágta le, vagy a lábát, vagy a fejét, ahogy mindig hiszik az emberek – mondta Piri néni halkán, de azért annyi erő mégiscsak volt a hangjában, hogy bent a szobában a fiatalok minden szót tisztán elkaphattak. Szerelmeskedés után voltak éppen. Jolán feje a Zsolt mellén. Jolánnak gömbölyű homloka van, ami ritkaság, úgy lehet a tenyeret rátapasztani, mint egy kislabdára a tornaszertárban. A legtöbb homlok lapos, egyenesen fölmege, vagy kicsit megdőlvén hátra, de szinte teljesen laposan; mondom, Jolán homloka gömbölyű, és szerelmeskedés után verítéktől, nyáltól csatakos, meleg. Zsolt, akinek hüvelykujja ott pihent Jolán hátlántékán, érezte a csontlemez fölött egyenletesen táguló-szűkülő eret. Egyébiránt Zsolt tudja, hogy Piri néni be van avatva keresztlányának szerelmi dolgaiba, és tanácsokat is ad. Jolán maga mondta: – Piri néni azt mondta, hogy egy férfinak sose szabad engedni, hogy annyiszor megkapjon, ahányszor akar. Ha mindig marad benne egy kis vágy, az a jó. Főzni kell neki, etetni kell, rákapatni néhány ételre, hogy el se

tudja képzelni, hogy tudna már azok nélkül az ételek nélkül meglenni, de azt ne hagyj, hogy annyiszor megkeféljen, ahányszor csak akar. – Igen, Piri néni, azon kívül, hogy ért a kártyához, és más módokon, például planétás papagájjal is szokott jósolni, sokat tud az életről. – És nem lehetsz beteg, érted? – Nem? – kérdezte Jolán. – Mér' nem? – Mer' a beteg asszonyt nem kívánják. Ha az asszonyuk vackol, jó képet vágnak a dologhoz, ápolnak, bevásárolnak, de közben már másik nő jár az eszük. Egészségesen! – Még csak egy influenza, annyi se? – Semmi. Egy fejfájás se. Titkold el. Ezek a szíves dolgok, nekem ezek se tetszenek. Azt akarod, hogy elhagyjon? – Nem. – Na látod. Ne vackolj. Jolán, legyél Jólány. Ha ki kell rúgnod, kirúgod. De addig legyen mindenben megfelelő. – Jó. – És a második ház asszonyának ezt mondta Piri néni: – A törzsét vágta ketté, a csépejétől a válláig. Azért nem átlóban, mert közben biztos kapaszkodott még a nyomorult. Kepesztett, hogy kimásson, de már akkor minek? – kérdezte Piri néni. – Ketté lett vágva a törzse. Ott volt a szíve, látta az uram, ahogy még dobogott. Egészséges, tiszta lány volt, azt persze nem gondolom, hogy szűz is – mondta Piri néni –, mert nagy volt a szerelem a vőlegénnyel. És nézett az uramra, és rimázkodott, hogy segítsen. De mit lehet ilyenkor segíteni? – kérdezte Piri néni. – Nyújtja a kezét, hogy emeljék föl, de ki fogna meg egy ilyen kezét? Most már nem haragszom rá, de ha akkor nem kóricál a sínen, meglenne az uram, és élhetnénk szépen, ahogy addig. A temetőben, ahol el van temetve az a Vágott Virág, mindig másfele kell mennem. Nincs bennem harag – mondta Piri néni –, de azért megbocsátani se tudok. Az a legfontosabb, hogy akije van az embernek, az rendesen meglegyen – mondta még Piri néni, aztán bement a második lakásba, a bérlemény asszonyával. Nála volt a kerítő-terítő, a nevezetes szerszám, mely, állítólag, meg tud találni más tárgyakat. Ha valami elvész, a környékbeli asszonyok egy darabig keresik, ahogy mindenki más is keresné, de ha nem kerül elő, nem esnek kétségbe, ahogy kétségbe esne mindenki más; hiszen tudják, van még remény: Piri néni és az ő kerítő-terítője, amit, ha szépen megkérlik, kezére borít, és a helyszínre megy, ahol is hunyt szemmel hármát-négyet fordul, majd elindul arra, amerre a terítő irányítja kezét. Ha szekrényre mutat a kerítő-terítő, kitarja ajtaját, és lám, előtűnik, ami elbújt; ha hokedli, hát annak a fiókját kell kiborítani. Piri néni tehát bement a bérlőkhöz, és a fiatalok, ott benn az ágyon, azon kapták magukat, hogy benne vannak egy szerelmeskedésben megint. Volt bennük közben némi rossz érzés, Jolánban azért, mert nem tudta tartani magát a keresztanyja intelméhez, és újra csak, ilyen gyorsan, megint hagyta, hogy Zsolt a kedvét töltse rajta, Zsoltban meg azért, mert végig úgy látta, mintha maga alatt a lány nem is lepedőn, hanem kőzúzalékon heverne, és gömbölyű homloka a kerék mellől domborodna. Idejük pedig volt bőven, kényelmesen, ráérősen csinálhatták, amit csináltak. – Még csak az kéne, hogy velem is megtörténjen – gondolta Zsolt. – Ezt jó lenne megúszni.

Különben, mióta a fülébe jutott, hogy Jolánnal való szerelmeskedése olyasmis, amit számbelileg korlátozni kéne, olyan sokszor kívánta meg és tette magáévá a lányt, hogy maga se akarta elhinni. Nemi szerük rendszeresen kihorzoslódott, de nem bánták. Utánaszámolt. – Ezzel el is lehetne dicsekedni. De nem hinnék el. Azt mondanák, lódfók.

Avégállomáson ráért bemenni a mosdóba, pisált egyet. Volt szappan, tiszta törülköző, kezét mosott. Vigyázott magára. Jolán egyszer elkotyogta, hogy Piri néni kivetette a kártyán: a Horzsolt nem sokáig marad már meg neki. Horzsolt, így emlegette Piri néni a keresztlánya jövődöbelijét. Ritka eset volt, hogy egy nevet ne dolgozott volna meg. De hát mi lesz a Horzsolttal? Betegség vagy baleset, ezt állítólag Jolánnak se árulta el. És az se biztos, hogy a kártya mondta ezt Piri néninek. Lehet, hogy a planétás papagáj. – Nem kell az ilyesmibe' hinni – mondta a keresztlányának Piri néni. – Én se hiszek. Ne félj. Nem lesz semmi baj. Kár is, hogy elmondtam neked. Én se hiszek benne. – És Jolán is mondta: – Nem kell félni. A kártya csak kártya, a papagáj meg papagáj. Nem hiszek bennük. Egyikbe' se. Vedd úgy, hogy nem is mondtam semmit.

A kiflisnek gömbölyű homloka van. Ritkaság, ilyet csak Jolánon ismert eddig Zsolt.

– De hát van vagy nyolcmilliárd ember, soknak lehet hasonló koponyája, sőt ugyanolyan is. Bőven lehet, hogy egész életemben nem találkozom két egyformával, annyifelé járhatnak, ahol én nem járok. Az embernek gyári árunak kéne lenni. Teljesen fölösleges, hogy ennyiféle van – mondta magában Zsolt, és indított. – Úgyse kerül a szemünk elé egy-egy típusból túl sok.

Piri néni úgy tud az ember széke mögött megállni, és úgy tud a vállához érni, hogy csöndesebb, mint egy elszálló madárpihe, és a keze se nehezebb, mint egy papagáj teste volna, ha a kalitka nyitva volna, és a madár szabadon szállodhatna, és odatelepedhetne az ember vállára. Igen, Piri néni keze könnyű és puha,

nem is tudja az ember, hogy már hozzáért-e, vagy csak készül, hogy érjen. Egyik szemöldöke többszínű: szélén fakó, szőke, aztán beljebb vörös, és közép felé barna. Egyébként a két szemöldök teljesen össze van nőve. Mondta Zsolt egy este Jolánnak, mikor átmentek megnézni valami filmet, hogy nézze, milyen érdekes szemöldöke van a nagynénjének, tudja-e? Nem, Jolán még nem vette észre. – Jó megfigyelő vagy, te Zsolt – mondta Piri néni. – Ritkaság. – Piri néninek sok könyve van, mindenféle témában. Bűnügyi, tudományos, szerelmes, kalandos, meg komolyak is. Azelőtt sokat olvasott. Most már inkább csak a tévét nézi. Zsolt kölcsön kérte az egyik könyvet, a középkorról szólót. Aznap volt fönn a padláson, átállítani az antennát, úgyhogy mondta neki Piri néni: – Elviheted. Neked adom. Méltányos. – Nem mint hogyha amúgy sok jelét adná, hogy szereti Zsoltot. Mikor egyszer Zsolt az előszobában volt, a cipőjét húzta le éppen, és megütötte a fülét, hogy odabenn Horzsoltként emlegeti Piri néni, úgy megsértődött, hogy egész este a szavát se lehetett venni. – Sértődős ez a te Horzsoltod. Pedig ő annyiszor megsértett már engem, el se tudom mondani. – Majd némi szünet után: – Az ilyenek úgy érzik, nem szerette őket eléggé az anyjuk, és ezért azt hiszik, mindenki bántja őket.

Megint a hosszú, egyenes szakasz. Célszerű lenne lassan hajtani a villamossal, mert hiszen akármikor elétoppanhat valamelyik fa mögül egy gyalogos. Mintha magától gurulna a villamos.

De azért: – Fékkészlet: állandó.

Azelőtt nem hitte volna, hogy ennyire élvezetes a villamosvezetés. Nem is magától lépett erre a pályára, hanem Jolánék adták az ötletet.

– A kiflis!

A kis nő éppencsak el tudott ugrani egy kamion elől.

Épp be a sínek közé.

– Épp elé.

A kiflis fölnéz a vezetőre: gömbölyű homloka alatt kerek szemek.

– Fékkészlet – mormogja Zsolt, de a mozdulat gyöngye, alig lassul a villamos. Az meg ott, lent –

– Mit csinál?

Ahelyett, hogy kilépne a sínek közül, megfordul, fut –

– Előttem fut.

A villamos lassul, a kiflis kis nő gyorsul, mégis, egyre közelebb kerülnek. A talpfákon, köveken szőkellő lábakat kezdi beérni az ütköző.

– A kiflit, azt meg csak szorítja, el nem engedné! A rohadt kiflijét! A ropogós kiflijét!

Mi történt, mi nem, a kéz végre teszi, amit tennie kell, a fékek fognak. Ideje volt. A fehér nadrágszáron már ott az ütköző sötét nyoma.

Zsolt ajtót nyit, leszáll.

– Bocsánat – lihegi a kiflis.

Ugyanúgy akadozik a lélegzete, mint Jolánnak.

– A gyári áru – gondolja Zsolt.

– Bocsánat – ismétli a kiflis.

– A szíved?

– Igen. De nem súlyos – mondja amaz, és végigsimít gömbölyű homlokán. Fehér foltok. A kifliliszt. – Bocsánat – hangzik harmadszor is.

– Majd vigyázz, nehogy a másik irányból is rád jöjjenek – mondja Zsolt. Visszaszáll a villamosra. Becsukja az ajtót.

Az utasok nem mutatnak semmi érdeklődést.

Ott áll, a ház kapujában. A kiflis. A vezető tekintetét keresi, int a kiflivel.

Zsolt előbb indít, csak aztán int vissza.

– Ha elcsapom, épp a házuk előtt lett volna neki annyi. – Már a lámpánál jár, mikor így mormog: – Azért lehet, hogy nem kellett volna letegezmem.

Aztán végigment, fordult. Végigment, és megint fordult. Nem lepődött meg, mikor fölszállt a gömbölyű homlokú.

A középső ajtónál szállt föl, de előrejött. Állt Zsolt mögött. Keze a kapaszkodócsövön. Zsolt érezni vélte a kusza érverését. Miért is ne érezhetné? A cső jól vezet a rezgést. Éppenséggel kívánni se lehetne jobb vezető.

– Bocsánat – hallotta. Negyedszer. Hátranyúlt, kitérte a vezetőállás ajtaját.

A kiflis feje a feje mellett.

– Csökkészenlét: állandó – hallott egy hangot a fejében.

– A szíved?

– Jól van.

– Akkor jó.

Aztán, míg le nem szállt a kiflis, nem beszéltek már. Zsolt tudta, hol fog leszállni, számon tartotta azt az állomást.

– Egy után jössz visszafelé?

– Igen. Pár perccel egy után. – Csend. – Így tudod?

– Mér' ne tudnám?

– Ilyen jó megfigyelő vagy?

Leszállt, és ment a kijelölt gyalogátkelőhely felé, és Zsolt látta, hogy most kék szoknyát visel, és sárga harisnyát.

– Levette azt a fehér nadrágot. Mert koszos – gondolta. – Nem lesz könnyű kipucolni. Az ütköző nemcsak poros és sáros, de még zsíros is, lefogadom.

Aztán végigment, fordult. Végigment, és megint fordult.

Később, ahogy a házuk – Piri néni háza – előtt ment el, látta, hogy füst van a tető fölött. Egy kevés lángot is látott.

– Biztos a villany – gondolta. – Összevissza vannak kötve a kábelek abban a házban. Csoda, hogy eddig is ki nem gyulladt.

Aztán végigment, fordult. Visszafelé jövet konstataálta, hogy tűzoltók vannak ott, két nagy kocsival. Az úttesten torlódás.

Mindez persze nem zavarja a védett pályájú villamos haladását.

– Vigyázni kéne azzal a vízzel – gondolja Zsolt. – Lehet, hogy elektromos tűz. És akkor aztán megnézhetik magukat a fecskendősök...!

Elé villan egy kép: a papagáj, ahogy csőrében lángoló papírkát emelget. Rászáll a függönyre, beletartja a redőkebe a lángot. Kúszik a láng, föl egészen a karnisig.

A madár, csőrében egy újabb égő lapocska. Most merre szálljon? Hova vigye? Odapottyantja a könyvespolcra. A könyvek tüzet fognak. A vitrin, a sezlon, akár a máglya, égnek.

A planétás papagáj, csőrében lángoló cédulával, ide-oda röpdös.

– Hol fogok ma este aludni, kérdelem én – mormogja Zsolt. – Hol?

És csuklóján pittyeg, pittyeg a kvarcóra.

HALAT VENNI

Halat amúgy is kell venni – mondta Eszter.

– Az igaz – mondta Eszter apja. – Karácsony van. És misére is jöttök?

– Már voltunk – mondta Eszter fogadott fia. – Megint kell?

A kisiú a hokedlin ült, lábait előrenyújtotta. Egyik cipőjét Eszter, másikat Eszter apja készült föladni. De nem siették el a dolgot: szerét ejtették, hogy meggyömösöljék és simogassák a talpacskákat.

– Nem kell – mondta Eszter apja. – Lehet. Én megyek, és szeretném, ha a lányaim és a lányaim gyerekei eljönnének velem.

Apámat még bottal verte az apja. Az anyja is verte, de ő nem tartott erre a célra külön eszközt. Amivel éppen dolgozott: sulykolófa, gyűszű, szárítókötél, azt használta. Egész szótárat lehetne összeállítani ezekből a szép szavakból. Piszkafa, gatyagumi, sodrófa. Vasalózsínor...? Az talán még nem is volt akkor, ezerkilencszáznegyven táján. Lehet, hogy az idő tájt még faszenet égettek a vasalóban, és lengették, mint ministránsok a tömjént.

- Apa, téged vertek vasalózsínórral?
- Mér' vertek volna? Magamtól is elmentem a templomba.
- Tudom, apa. Nem azért kérdeztem.

Eszternek nem lehetett gyereke, azért kellett örökbe fogadnia egyet. Kellett? Végül is nem írta elő neki senki, hogy föl kell nevelnie egy gyermeket. Hát akkor?

Három fiú volt, apám a legkisebb közöttük. A két nagyobbik a háborúban; akkoriban apám volt „a” gyerek. De akkor már valószínűleg nem verték. Legalábbis otthon nem.

A gyárban, ahol inaskodott, annál inkább. Elég volt, hogy valamelyik segéd háta mögött összeröhögjenek, már kaptak is az inasok. A gyáros a gondjukat viselte és fegyelmelte őket, a gyárban ő volt az apa.

Mellpor. Hátpor. Bokafogás. Csomag.

Képentörlés.

Füles.

Tasli.

– Vizes a kabátom – mondta Eszter fogadott fia. Reggel kint voltak a folyóparton, és azt játszották, hogy eltemetik egymást a hóba.

– Belül is vizes? – kérdezte Eszter apja. – Mert akkor nem mehetsz ki. – És hozzátette: – Kisfiam. – Nem akarta, hogy lányai és lányainak gyerekei észrevegyék, hogy neheztel. Tudta, hogy nem lenne szabad neheztelnie. De neheztelt. Szerette azt a kismadarat, ami előző este ki lett vonva a forgalomból.

– Elkérjük az unokatestvéred kabátját – mondta Eszter, és nem vette észre, hogy testvérhúgának arca elborult. – Kölcsönbe. Vigyázzunk rá.

Együtt jöttek vonattal, négyesben. Nem állták meg, hogy meg ne mutassák egymásnak, ki mit kap. Bánhatta most már Eszter húga, hogy megtörte a titkot, amit pedig nem lett volna szabad megtörnie, tudta jól. Holott, gondolta, ha a kabát nem karácsonyi ajándék lenne – rendes körülmények között szenteste előtt csomagban a helye! –, hanem csak egy ruhadarab, kislánya számos ruháinak egyike, örömmel adná kölcsön, nemhogy egy délutánra, de akár napokra, hónapokra is.

A hűg nem mondhatta, hogy nem adja oda a kislánya kabátját. Azért nem mondhatta, mert félt, hogy a nővére azt gondolná, hogy ő azt gondolja, az örökbe fogadott kisfiú bemocskolja a kislánya kabátját, mi több, hogy utána ő már nem is akarná a kislányra ráadni, soha.

– Ha már a piacra mentek, hozzatok néhány banánt, jó? – és azzal odaadta a kabátot Eszternek.

– Hozunk. Még valami? – és az apjának ezt mondta Eszter: – A kisasztalon majd rendet csinálunk. Ha megjöttünk.

A kisasztal a kisszoba sarkában szokott állni, most középre volt húzva. A kismadár gombostűkkel a lapjára szögezve, kifeszítve. Nagyi varrodobozából kerültek ki a tűk.

A csőr ragasztóval betekerve. – Még jó, hogy így történt – gondolja Eszter apja. – Ha szegényke kiabál, bejövünk, és meglátjuk, amint éppen őli. És akkor kénytelen lettem volna elkalapálni. – Az ablak előtt most megy el a lánya a gyerekekkel. Visszafordulnak, integetnek. Visszainteget. – Az unokámat.

Ők közben a konyhában beszélgettek. A két nagylány meg az apjuk. Volt tojáslikőr, a lányok hozták. A gyerekek már aludtak – legalábbis le lettek fektetve.

Két fekete befőzési gumigyűrű a madárbokákra hurkolva, azokkal feszítette ki a gyerek a lábakat.

A nagyapa borotvája, persze véresen, a tetem mellett. Szét volt nyitva a kis állat hasa, egész föl a nyakáig. A szív külön, félretéve. Úgy látszik, a gyerek tisztában van már ennek a szervnek a különleges jelentőségével. – A lányom minden könyvet megvesz neki, ami állatos – gondolja Eszter apja. – Karácsonyra is azt kap. De hol lehet a borotvám? Lehet, hogy azt már elmosták? Hol lehet?

A kisszobából a konyhába megy. A konyhából a fürdőszobába. A fürdőszobából a kisszobába.

– A mi időnkben nem lehetett előre tudni, hogy mit hoz a Jézus – fogalmazza meg magában a mondatot Eszter apja. Tudja, hogy nem fogja kimondani. – Minek?

– Egyszer a bátyáimmal kutakodtunk, és megtaláltuk a dobozt, amibe apámék az ajándékokat rejtették előlünk. Nem nyitottuk ki, csak körbetapogattuk, sőt meg is szaglászunk. Aztán én első adandó alkalommal visszasüdüngöttem. Belenéztem a dobozba. Ott volt a kis tűzoltókocsi, létrával, amire vágytam. Nem játszottam vele sokat, de valami nyomot mégis hagyhattam rajta, mert szenteste nem találtam a fa alatt: nyilván észrevették, hogy fölfedeztem, és kivonták a forgalomból. Valamit biztos kaptam helyette, persze kevésbé becses dolgot – ruhát, vagy ilyesmit –, már nem tudom, mit. Még másnap reggel is kerestem a tűz-

oltókocsit, mindenütt, a fa környékén, hátha elfődte valami. Meg a padláson, a dobozban, hogy talán ott felejtették a szüleim. Soha nem került elő.

– Olyan volt az a kis madár, a kifeszített szárnyakkal, lábacskákkal, mint a Krisztus – gondolja a nagy-apa. És bár Eszter magára vállalta a kisasztal letakarítását, azt gondolja, akár maga is megcsinálhatná, amíg odavannak.

– Amúgy kedves kisfiú – mondja Eszter húga. – Ő már hozzá is látott a takarításhoz. Harapófogóval húzkodja ki a tűket.

– Igen. Kedves.

– És szereti is a testvéreimet.

Apám nem eszi a halat. Azóta undorodik minden halféleségtől, hogy egyszer, egy nagy árvíz után, a testvéreivel pusztá kézzel kifogott egy csomó halat a gátak mellett visszamaradó kis tavakból. Csórtak egy lábost, és a zsákmányt megfőzték halászlének. Hatalmas adag halászlé jutott mindegyiküknek, volt benne mindenféle hal, ahogy kell, talán még harcsa is.

Lett is belőle gyomorrontás.

Csondázás.

Rókázás.

Apám kidobta a taccsot.

Nem a szálkák, azokkal nem volt semmi baj, és ha lett volna is, erre az eshetőségre fölkészültek, és vittek magukkal kenyeret – talán az egyik hal félig vagy egészen már döglött volt, mikor összeszedték, és az ártott meg apámnak, de szerencsésen megúsza egy kis hányással. És egy életre szóló iszonynyal. Ünnepek alkalmával, míg a többiek halat ettek, apa a külön neki elkészített fogást kapta mindig.

Eszter méhe, ahogyan elmagarázták neki, rosszul volt kipányvázva a hasában. Fájt is serdülőkorában, de nem vették komolyan. Minden zsigerünket szalagok tartják, rögzítik. Szerencsés esetben ez a rögzítés feszes és rugalmas. Nemcsak helyükön tartja belső szerveinket, de valamelyest védi is őket a rázkódtatások miatti sérülésektől, magarázták neki. Hát az ő méhe, sajnos, rá van konyulva a hasüreg aljára. Esetleg, egy bizonyos műtéttel, helyre lehetne tenni, de akkor semmi mozgás onnantól kezdve, vége a sportnak, mondták. Bár ő sosem sportolt, lemondott a műtétről.

Ez a kisfiú kedves volt. Tele szeretettel. Mindenki láthatta, ha belenézett meleg, barna, odaadó szemébe.

Az állatokat talán túlságosan is szerette. Különösen a halakat. Azt szokta mondani, ha felnőtt, halász lesz. Vagy haltenyésztő.

Eszter nem örökölte apjától a halételek iránti iszonyt, de miután otthon ritkán került az asztalra ilyen fogás, nem volt gyakorlata a szálkák kerülgetésében.

Egyszer, még kamaszkorában, elment egy férfival országot járni. A férfinak ütött-kopott, de megspécizett motorú autója volt, és hajmeresztő mutatóványokat produkált az utakon. Valamelyik kicentizett előzés közben – bal kézzel tekerte a kormányt – jobbával átnyúlt a lány ölébe, és kisimította a szorosra font ujjakat. Este, egy csárdában, halászlét ettek. Látva, hogy Eszter minden falatot többször is átvizsgálva szájüregeiben, lassacskán eszik, a férfi kifejtette neki, hogy merészen kell élni. Nem érdemes félve nyeldekelnit, örökké valamitől szorongva tölteni az időt. – Mosolyogj! Úgy. A hal, tudd meg, Isten egyik alakja. – És a lány nekibátorodott. A továbbiakban az este a vártnál kellemesebben alakult.

Mivel a férfi hatalmas, vörös bajuszt viselt, akárha a brit hadsereg egyik skót ezredének vitéz kapitánya lenne, Eszter attól tartott, csókolózás közben halbűzt fog érezni. De nem így történt. A bajusz, csodák csodájaként, nem lógott bele a halászlébe, de a vacsora után fogyasztott pezsgőbe viszont már igen, és ez nem is volt baj, mert Eszter szerette a pezsgőt. Azon az estén ivott először ilyen italt.

Eszter húga még a tűket is lemosta, szappannal, gondosan. Aztán megtörölgette őket, be ne rozsdásodjanak.

Nagy gombostűi.

– Azért ez nem teljesen ugyanolyan, mint amikor valakinek saját gyereke van – mondta Eszter apja. – Igaz, ez most már a sajátja.

– De nem hordta a szíve alatt – mondta Eszter húga. – Nem érezte, ahogy ficáncol a magzatvizében. – Halkan társalogtak: a kislány a másik szobában magnózott, de hátha mégis áthatol egy szó az ajtón és a kis hableányról szóló mesén; ezt hallgatta, sokadszor, a kislány a kazettás magnón. Hogy kedves meséit amikor

csak akarja, meghallgathassa, ezért tanulta meg a készülék kezelését, már két és fél éves korában. – A testvérem sose fogja visszakapni azt a szeretetet, amit a fiára sugároz.

– A szeretet nem is azért van, hogy visszakapjuk. De hol a borotvám? Nem láttad?

– Én nagyon becsülöm érte. Nem lehet valami kellemes ezzel a kisgyerekekkel.

– Máskor is csinált már ilyet. Állítólag majd kinövi. Add ide a kismadarat! Majd én kidobom.

– Egyszerűen csak szétszerelte. Emlékszel? mi is szétszereltünk egy rádiót. Egy régi, nagy készüléket.

– Anyátok majd' kivágott akkor... Tele volt a szőnyeg alkatrésszel!

– Meg porral.

Por, por, por.

– Legalább húszéves készülék volt, recsegett, alig lehetett érteni valamit az adásból. Annyi alkatrész volt benne... ellenállások, potméterek.

– Kondenzátor is volt?

– Volt. És csövek. Emlékszel a csövekre?

– Hogyne emlékeznek! Üvegből voltak. Belül különös alakzatok, mint lilliputi felhőkarcolók. Alul kis lábacsák. Felül kidudorodás, mint a mellbimbó. Egyszer, mikor nem látta senki, a számba vettem.

Csend.

– De a rádió, az mégse él. Úgy értem, akkor se igazán él, amikor működik: nem élőlény. A papagáj, az viszont élőlény.

– Hát ez olyasmi, amit az embernek meg kell tanulni – bölcselkedett az apa. Kivitte és beletette a szemetedénybe a madárhullát. Újságpapírral betakarta, mielőtt visszatette volna a fedelet. Népszabadság. Ezt a lapot járatta, már elég régóta.

– Kinek van kedve utána számolni, hogy mióta? Egy időben úgy tartották, hogy az ilyesmit figyelik: aki szakszervezeti tag és van újságelőfizetése, különösen, ha erre a lapra szól, az, bár természetesen nem számíthat rá, hogy ugyanolyan megbízható állampolgárnak tartsák, mint a párttagokat – akik egyébként szintén e lap előfizetői voltak, és a szakszervezeti mozgalomból is kivették a részüket –, már viszonylag megbízható állampolgárnak minősülhet. Legalábbis így tartották akkoriban.

Kezet mosott, majd visszament a kishálóba.

– Nekem megmonda: néha nem akarja elhinni, hogy ez igaz – mondta Eszter húga.

– Mi nem igaz?

– A gyerek. Hogy mennyi minden van vele. Egész álló nap. Egyébként ezzel én is így voltam. Főleg az első időkben. És sokszor még most is. Azt monda, egyáltalán nem tud mellette dolgozni. Nem azért, mert nincs ideje, hanem, mert minden gondja az a kis idétlen. Amellett minden más jelentéktelen.

– Értem.

– Ismerem ezt az érzést. Azért értem.

A borotva nem lett meg. És míg nagyobbik lánya a piacot járta, az apa elmesélte a borotva történetét.

Ezerkilencszáznegyvennégy telén játszódik a történet. Arról a térről sokat mesélt már a lányainak, az előzményeket nem kellett földéznie. – Bejöttek az oroszok. És egyáltalán nem úgy néztek ki, mint egy hadsereg. – De ugyan tudhatjuk-e, hogyan kell kinéznie egy hadseregnek? Hányféle hadsereget láthat egy ember szűkre szabott életideje alatt...? Tulajdonképpen nem túl sokfélét. – Rendetlen, csürhe népség volt, lovakkal, szekerekkel, és a legmodernebb mindenféle gépekkel. Ázsiai vad pofák és szemüveges mérnökemberek, mindegy. Nők is voltak köztük.

Mi magyarok akkoriban a lehető legkevesebbet voltunk kint, rejtegettük a nőket, mert féltettük őket. Volt miért. Ez a háború. Talán ezért csinálják, akik csinálják, mindegy. A nők meg minket rejtegettek. Mert ezek az oroszok rabszolgának vitték a férfiakat, kit egy napra, kit tizenegy évre, kit örökre – talán még ma is élnek ott európaiak. Mint az állat, mint az állatok. Az volt a cél, hogy betegnek, öregnek nézünk ki. Nem beretváltunk, görnyedten jártunk, és így bámultunk, ni.

Egyszer a telepről az egyik srác pórul járt: kehesen köhögött, sántikált az utcán, épp csak hogy ki nem szenvedett az orosz előtt, míg véletlenül meg nem látta a kislányt, akivel valami dolga volt, és nem látta három napja, már azt hitte, elvitték, vagy mi – egy pillanat alatt elfelejtett szimulálni, odafutott, fölkapta a lányt, megpörgette... el is vitték, táborban halt meg, vagy hol, mindegy. – E kitérő után az apa folytatja a borotva történetét. – Egyszer mégis elvittek, csak engem egyedül. Egy katonanő.

Más srácokat is vittek el így, de azt akkor még nem tudtam. Mondom, szakállas és elhanyagolt vol-

tam, de nekem az volt az első szakállam, akkor kellett volna elkezdenem beretválni. A katonanő bevitt egy szétlőtt házba, eredetileg lakóház volt, mert ágy is volt benne. Azt hittem, ki fog vonni a forgalomból. Dobtáras géppisztolya volt. Egy ilyen dobtárba hetvenkét golyó fért. Jó kézfegyver, megbízható, ezekkel verték meg a németeket. Csak az volt a baj, hogy a tárazásnál, ha nem vigyáztak, ki tudott pattanni a rugó, és kivitte a szemüket, vagy levitte néhány ujjukat. – Az újabb kitérő után az apa folytatja a borotva történetét. – Vetkőztek le, azt parancsolta. Hát aztán ő is kibújt a putyerkáiból. És be az ágyba, usgyi! Nem akart rosszat, de eltartott egy darabig, amíg megkapta tőlem, amit akart. Később aztán sokszor eszembe jutott ez, volt, hogy azt gondoltam, vigyáznom kellett volna a tisztaságomra, és volt, hogy azt mondtam magamnak, kedvesebb is lehettem volna hozzá. Mindegy. Négyféle nemibajt kaptam tőle, hónapokig kezeltek utána.

– Ezeknek a bőrgyógyászoknak meg nőgyógyászoknak meg mindenféle gyógyászoknak lehetett munkája rendszeren akkoriban – jegyzi meg a lány.

– És másnap megint eljött, mondta, hogy elvisz egy kis munkára. Szörnyű komoly képet vágott, be a házba, satöbbi. Kaptam tőle egy beretvát, hogy emberi módon nézzek ki. Nem tudta a nyomorult, hogy miattuk voltunk mind szőrösek. És kaptam egy halkonzervet, haza akartam vinni, hogy a családdal együk meg, de ő ragaszkodott hozzá, hogy ott egyem meg, a szeme láttára.

– Mennyi idős volt?

– Nem lehetett pontosan tudni. Mint ti most. Vagy fiatalabb. Rám ült. A végén összevissza csókolt.

Csend. A lány mosolyog az apjára. Az bólogat, fintorog.

– A húsa? Jó kemény volt még?

– Elég kemény.

– És a hasa? Lehet, hogy szült már, milyen volt a hasa, apu?

– Mindegy. A halkonzerv romlott volt. Mindent kiadtam magamból. Azóta rá se bírok nézni a halra.

Dehát ezt tudjátok.

Ezenközben a piacon Eszter és a kislány a halászosoknál időzött. Mert volt valami, amit a gyerek minden más foglalatosságnál jobban kedvelt: ez pedig nem más volt, mint a halak megölése. Eszter nem látott ebben semmi különösét; érdeklik az állatok, és akit érdekelnek az állatok, az kíváncsi lehet arra is, miként szűnik meg a lényeknek az az állapota, amit életnek nevezünk. A kofák se furcsálkodtak egy csöppet sem, szívesen átengedték a halölés munkáját a gyerekeknek. És az is biztos, hogy a halaknak így se kellett nagyobb kínokat kiállni, mintha másvalaki végzett volna velük.

Eszter nézte a csöndesen, mondhatni: alázatosan ténykedő kis embert, és szívébe az ünnephez illő derű fészkelte be magát.

Úgy találta, végül is jó választás volt ez a fiúcska, bevált. Nem cserélte volna el a húga szösze kislányáért, az biztos. A kislány egyébként túlságosan is emlékeztette a hűgára, és arra az időre, amikor könyörtelenül versengtek az apai szeretetért. Hűga még most is föl tudta bosszantani. Például az örökké tiszta cipőivel. Hogyan csinálhatta?! Míg a magát bemozolga a téli latyak, a testvére cipője olyan volt, mint ha ma került volna ki a dobozból... És a kislányé szintúgy. Nem szívesen nézett rá. Egyébként is, ha húga gyermekére pillantott, óhatatlanul mindig eszébe jutott egyik kedves szerzőjének ez a kitétele: „zsemleképű kislány”.

De most melegen gondolt a kislányra, amiképpen a hűgára és az apjára is. Elhatározta, hogy fiával együtt ott lesz az éjjeli misén. Amúgyse volt semmi baja a hittel, azon kívül, hogy neki nem volt belőle. Eszter elbeszéléseket írt, és jó lett volna, ha olykor-olykor egy fölsőbb lény segítségét kérheti, mint az epika klasszikusai, amikor valami nagyívű történet előadásába fogtak. És olyasmit is szívesen írt volna, amiben az emberi nézőpont mellett egyszer-egyszer megjelenik az isteni is. A régi szerzők munkáinak kiténtett helyei azok, ahol mintegy fölülről látjuk az elbeszélés színterét, és az emberi törekvéseket.

Talán éppen ma éjjel, szerettei körében és az ünnep hangulatától átítatva visszakap majd valamit abból a hitből, ami valaha neki is természetes volt... Hátha!

Figyelmeztette a fiát, hogy ideje indulni.

A gyerek az utolsó halat egy borotvával ölte meg.

Vettek banánt is. Úgy lehet, Eszter elfelejtette volna, de a gyerek emlékeztette a húga kérésére.

Boldogan bandukoltak hazafelé; Eszter szatyaiban banán és hal, a kislány mellette lépeget, bele-bele-rug a jégdarabokba, és dűnyög, mint egy kismackó.

És nem látja meg egyikük sem a kölcsönkapott kabátkán a halvér-foltokat. Ezeket a foltokat, melyek sajnos szaglanak is, Eszter húga veszi észre, mikor hozzákezd, hogy színes papírba csomagolja az ajándékokat. Vízzel nagyrészt eltüntethetőnek bizonyulnak. Hajszáritóval szárogatja a kabátkát. Magára zárja a fürdőszobát; ügyel, nehogy testvére meglássa, és még neki kelljen mentegezni: – Ugyan, nem érdekes. Alig látszik. Velünk is előfordult volna. – Később, otthon, korszerű tisztítószereket is bevet majd.

Este a rántott halból nagypapa is kér.

Mindenki tudatában van, hogy ez valóságos csoda. Kerek szemmel bámulják, amint egymás után három szeletet is eltüntet.

Betermel. Beburkol. Behamzszázik.

Megeszik.

Elkölt.

Apa agyában – nem tudom másként magyarázni a dolgot – az agysejtek folyamatos pusztulása elérte azokat a részeket, amelyek a különféle gátlásokat ellenőrizték. Nemrég, ki tudja, ma, vagy a múlt héten, megszűnt élni egy sejtcsoport a fejében, és ezzel eltűnt egy olyan tulajdonsága, amit mi, akik ismertük őt, egyik legjellemzőbb vonásaként tartottunk számon... Kérdés, hogy egyáltalán a mi apánk-e még ez az ember, aki most közöttünk, szemlátomást boldogan, hogy hazatalált a közösségbe, az ősi rendbe, az ünnepen halat evők körébe, ragyogó arcú, miként ha szertartáson venne részt, lakmározik?

Félelemnek nyoma sincs rajta, nem tart a szálkától.

Mintha egy életen át mindennap halat evett volna, nincs kihagyás!

Odakintről tűzoltóautó szirénája hallatszik: valami korai karácsonyfatózshoz riasztották a sisakos angyalokat.

Ha Ön mindig tevékeny, máától dolgozhat serényen, mobil számítógépen,
 akár repülőgépen, akár utcán, téren, árnyas széken, HEV-en, égen,
 réten, stégen, vagy éppen a jégen télen: bárhol

PORTOCOM

MOBIL SZÁMÍTÓGÉPEN

Nagyteljesítményű notebookok igényei szerinti összeállításban, ügyfélszolgálati tanácsadással, lízinggel, kiegészítők széles választékával, saját szervizzel, választható, akár 3 éves garanciával, és sok más, biztonságot nyújtó kereskedelmi szolgáltatással.

**AUTOMOBIL '97: F/102/C
 COMPAIR '97: A/307**

MMX 200-as PROCESSZORRAL IS!

PORTOCOM RT.
 A NOTEBOOK SPECIALISTA

Budapest XI., Ballagi Mór u. 14. Tel.: 203-9269 203-9276 203-9277 <http://www.portocom.hu>

Leszja Ukrajinka

DIADAL

A tavasz hetekig csivített, csacsogott,
S nem akartam ügyelni szavára,
Pedig egyre hívott, üde dalba fogott,
Kacagott, ragyogott, de hiába.

„Sose hívj – felelém –, e varázs ereje
S szavad árja le úgysem igazhat:
Ragyogó mosolyod mire lenne, mire,
Ha a szívem emészti a bánat?”

A tavasz nevetett: „Ide nézz, csacsi vagy,
Leigázom a földet igámmal:
Zúg a fenyves is, messze, feledve a fagy,
S a mező teleszórva virággal;

Odafent tavasz-ég feketül, dübörög,
Nyila fellegeit körüléri,
S idelent puha-zöld köpenyében a rög
Nevemet leborulva dicséri.

Ha a hangom igéje a szívedig ér,
Szomorú szíved újra feléled,
Hisz e dal mindent megigéz, ami él,
S a szívedben lüktet az élet!”

„Nem igaz!” – rebegem konokul, de tudom:
E gyanúm ma hiába vitáz már –
A szemem csupa könny, s ime zeng a dalom...
Köszönöm, tavaszom! Leigáztál!

1893. május 14.

LESZJA UKRAJINKA (1871–1913) ukrán költőnő, írónő, drámaíró. Költészetében uralkodó a politikai líra, ám számos versében betegsége miatti lelkitusáját jeleníti meg – gyermekkorától tuberkulózisban szenvedett.

RÉGI TAVASZ

Vidám tavasz volt, kedves, színes álom,
 Csupa derűs fény, csillogó sugár,
 Olyan gyorsan szállt, szinte pillészárnyon,
 S nyomában szállt a sok dalos madár.

Minden feléledt, s minden dalba kezdett –
 Zöld hangözön – megtelt a lég vele.
 Minden beszélt, s a hang újjongva rezgett,
 Csak én feküdtem bánattal tele.

Beteg voltam, s tünődtem: „Lám, tavasz van,
 S mindenki ajándékot hozott,
 Csupán engem felejtett el magamban,
 Nekem fényéből semmi sem jutott.”

Nem, nem felejtett el! Nagy bánatomban
 Egy almaág hajolt szobámba be,
 Szép zöld levélkéit megrázta nyomban,
 S minden virágszirommal lett tele.

Betört a szél, s a szűk, parányi lakban
 Szabad tavaszról kezdett éneket,
 S madárdal szállt nyomában száz alakban:
 A tölgyesek visszhangja érkezett.

A lelkem nem felejt el, míg élek,
 Amit az a tavasz adott nekem,
 Olyan tavasz, mint az, mely akkor éledt,
 Azóta sem volt, s nem lesz sohasem.

1894

A MÚZSÁHOZ

Mint drága tündér szállj, repülj le hozzám,
Pirosló hajnalként lobbanj fölöttem,
Hulljon reám tündöklő sugarad,

Megint gyűlölködő, gonosz erő csapott rám,
Úgy állok itt magam legyőzve, összetörten,
De tudtam – ez vár rám, s panasz-szóm sem maradt.

Nyugodt vagyok, nem vágyom küzdelemre,
A lelkem rejtekén más vágyak égnek:
Egy gondolatnak élek ezután,

Hogy bűvös hangod csendüljön fülemben,
S hogy homlokomra hulló tiszta fényed
Akár egy percre érzem csupán.

1894. január 3.

UTAZÁS A TENGERRE

Isten veled Voliny, kedves vidékem!
Sorsunk parancsa most a búcsuzás,
Levél vagyok, mely messzeszáll a szélben...
S száguld velem a zord vasóriás.
A természet varázsos szőnyegeként
Terít elébem mélyzöld réteket,
Szlavúta zúg pirosló rengetegként,
S a Szlúcsi partjai sötétlenek.
Magas, kék ég alól a messzeségben
Ezüst folyócskák fénylenek felém, –
S a természet a föld tündéréképpen
Százszínű szőnyegét borítja most körém.

1888

UKRÁNBÓL FORDÍTOTTA GALGÓCZY ÁRPÁD

Paul Olchváry Dublőr az Ötödik Avenue-n

Ha az a szemüveg, a férfi szemüvege, amely az impregnált esőkabátos, divatos hölgy fejéhez közeledett az eső utáni késő délutánon, csak annyit suttog sok-sok emeletes zuhanása közben, hogy „huss”, én is szóltam volna. Akkor kihajolok az ablakon, és elrikkantom magam: „Vigyázat! Vigyázat!” – az mindenesetre biztos, hogy valami szokványos dolgot mondtam volna. Először ártalmatlannak látszott a szemüveg, mintha egy galambtetem zúgott volna lefelé, amelyet egy finnyás macska taszított le az ablakpárkányról, és azt hiszem, akkor eszembe se jutott, hogy lehet egy fikarcnyi igazság abban a dajkamésében, mely szerint az Empire State Building tetejéről lepöccintett egycentesnek olyan nagy a gyorsulása, hogy agyonüti, akit eltalál odalent. Nem – még amikor fölismertem, hogy mi száll a levegőben, a szemüveg akkor is csak szelíden gunyoros előjátéka volt a magasban kibontakozó tragédiának, melynek főszereplője, amint azt szintén észrevettem, a lefelé zuhanó üzletember volt. Igen, az a szemüveg – talán majdnem-végző elkeseredésében hajította el? vagy csak lecsúszott verítékező arcáról, amikor elfogta a tériszony? – arra ítéltetett, hogy végigjárja a csöndes és reménytelen utat a földig, csakúgy, mint az üzletember, akár szólok vagy csinálok valamit, akár nem; úgyhogy tehetetlen döbbenetemben megmarkoltam a kormányt, miközben kidugtam a fejem a kocsni nyitott ablakán, így. Később a járókelők újból és újból meg tárgyalják, hogy az egész mintha egy szempillantás alatt játszódott volna le. Bizony, egyetlen szempillantás alatt! Persze a taxiból, beragadva a csúcsforgalmi dugóba, olyan volt, mintha moziban ülnék, és lassított felvételen nézném az egészet. Ezt, gondolom, a gyerekkoromban mókusvadászattal töltött éveknél köszönhettem, ahová Douglasszal jártam – akit még az anyja is Dagainak becézett, amíg kamaszkorában végre eltűnt róla a babaháj; nagy darab srác volt, a feje hosszúkás, orra szarvszerű, szomorú szemét lesütötte; de igazából azt akartam mondani, hogy egész idő alatt hátraszegett fejjel lestük, hogyan szökkennek a fürge mókusok a dús lombú fák magas ágain, mint a majmok, olyanok voltak ezek a mókusok, és ott annyira megszoktam, hogy minden irányba figyeljek, hogy amikor Manhattan déli részébe költöztem, hogy diplomát szerezzek Angolból, és otthagytam szegény Dagit dagonyázni a kisvárosi, légkondicionáló készülékeket reparáló műhelyében, ugyanolyan alaposan figyeltem a markecolókat; tehát mára bizonyosan többet veszek észre, mint az átlagember, aki csak előre mered, mint valami alvajáró, a forgalmat bámulja, vagy ami még rosszabb, a sok ideges arcot, melyet a város minden reggel kiöklendezik magából. Bizony, évek hosszú gyakorlása nyomán már odáig jutottam, hogy magamban számolok – tízezer-egy, tízezer-kettő, tízezer-három... –, miközben járkálok ide-oda, és amikor tízezer-ötig jutok, olyan észrevétlenül és villámgyorsan kapom fel a fejemet, hogy még egy feszülten figyelő, kábszeres tolvajnak sem maradna ideje cselekedni. Tehát lehetséges, hogy én voltam az egyetlen az utcán, aki látta, hogyan cigánykerekedik a levegőben az az ember a kecses zuhanás közben – egy pillanatra azt is hittem, meg van rendezve az egész, talán valami reklámot csinálnak; vagy esetleg a férfi egy akciófilm dublőre, akinek pillanatokon belül kinyílik az ejtőernyője, és persze, mivel a nagyvárosban volnánk, a háttérben valahol már forog a felvevőgép. Közben a divatos hölgy nyitott fekete esőkabátjának hátsó szárnya fellibbent, finoman, mint egy királynő vörös palástjának uszálya, és látni engedte a hölgy fehér bokáját, így aztán a fejemben kialakuló kép tökéletesen illett a valódi helyzethez, amikor a hölgy a célpontba lépett, ahogy egy vitorlás orrára faragott szoborfej úszik be, mikor a hajó a csatába indul. A hölgy nemes formájú, alig ráncos, sőt, valljuk be, tulajdonképpen vonzó feje lett a pont az előre nem látható mondat végén, egyszer s mindenkorra nevetségesen befedve a lehulló szemüveggel. A dublőr, frissen borotvált, sovány, barátságosnak látszó alak, kék szűnű, mellényes öltönyben és szabályosan megkötött, jellegtelen nyakkendőben ugyanezt az óceánt szelte át, mint egy kisgyerek játékbabája, amit a mérges nagyobbik testvér kihajított az ablakon, már biztosan nem volt eszméletnél, amikor megérkezett a taximotorházának tetejére. Odasúgtam neki: – Uram, üdvözlöm az Ötödik Avenue-n.

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

Tóth Krisztina

HÁROM LÁMPADAL

I.

vetett ágyon
vetett árnyék
hová hálni
járok hajlék

lélekhajlék
halvajárok
lélekágyon
árnyékárok

esti tested
vetett képed
ágyra hajló
árnyéklélek

II.

a volt fölött
a hold forog
telik megint
minek nekem

telik tehát
töltődik éj
holdáramon
galvánelem

töltődne már
fel énvelem
a most ha van
máskor legyen

III.

Halogén halogén
hallgató gén hallom én
vérben alva kékes alga
valaha még halok én

MEGINT

„Többszöri figyelmeztetés ellenére
mással foglalatoskodik. Megintem.”
Kicsavart égő: foglalatoskodom
azóta is. Mindig az én megintem.

REGÓSÉNEK

Ha ki elmerül a szélbe
a szél alját el is érje
A szél alját világ szélét
látni menjen lyukas végét

Ott a szélen nincsen holnap
a szél alján nincs se hold nap
Se ég nincsen ami tartsa
Nagy sötétség fúj csak arra

Ha ki lemerül a szélbe
üres égbolt a beszéde
Ha kiből szól az éjszaka
reggel fekete a foga

Szabó T. Anna

EGY KÖNNYŰ KALAND

Én mindig úgy szerettem volna élni:
karddal osonni sűrű éjen át,
kutatni új kalandok illatát,
és mindig máshol nyugovóra térni –

de úgy esett, hogy nem lehettem férfi
ki minden nőben önmagára lát,
s tökéletesnek tudja önmagát
mivel az ágynak fortélyait érti –

én nő vagyok, de nem vagyok tükör
kit minden férfi ökle összetör –
náluk a kulcs, de nálam van a zár.

Szép Don Juan, én több vagyok tenálad:
nem nagy dicsőség feltörni a zárat,
mert az én ajtóm mindig nyitva áll.

THISBEA A PARTON

A tenger hozta hozzám, partra vetve,
akár egy fényes, különös halat.
A félignyílt szem keskeny mint a penge,
fekete pillák függőnye alatt.

A viharhordta törmelék belepte,
sötét hajába sós hínár tapadt,
sebes, síkos és meztelen a teste,
és légy mássza a duzzadt ajkakat.

Gyönyörű férfi. Fejét ölembe vettem,
a kezem forró homlokára tettem
és hosszan nézem nem látó szemét.

Mint testvéréhez, jó hozzám a tenger:
mert nem szerettem soha szerelemmel,
most kölcsönadja ifjú istenét.

DONA ANA

Engem becsapni! Egy rongyos köpennyel!
Mit gondolt rólam ez a semmi ember?
Hogy hallgatok? Vagy észre sem veszem?
Hogy az ölelést úgyis élvezem,

akárkié? Vagy, mint ki szólni sem mer,
majd a karjába dőlök szerelemmel,
és nem érzem meg azt, hogy idegen?
Én nem a látásáról ismerem,

s nem illatáról azt, aki enyém!
Egy szót se szól, csak átölel, és én
rögtön tegyem, amit akarata

és férfivágya tenni kényszerít?
Fogadjam el az ő törvényeit?
Hogy megtegyem? Hogy azt? Hogy úgy? Soha!

HÁLÓSZOBA

Szálkás fadézsza, ingó gyertyafény,
bútorok mozgó árnya a falon,
a fal puha, a levegő kemény,
és izzik, mint a vas. Az asztalon,

porcelántálban, nyálkás-feketén,
duzzadt és véres piócahalom,
akár egy nyers szív. Már nem az enyém.
Csak szörnyű dobbanását hallgatom.

Kijött belőlem, sötét húsdarab.
Nem akart élni. Minek is fogant?
Aki ölelt, azé. Jöjjön, vigye!

Szívem. Azt mondta. Ő volt a szívem?
Hogy visszajönne hozzám, nem hiszem.
Ő véres ágyba nem fekélné be.

Bodor Béla

MŰV. TÖRT. PASZIÁNSZ

Az üresség szabályos téglatestként
sugárzik át a kártyaasztalon,
ahol az illő lap (egy van Dyck-festményt
ábrázoló) helyett egy szélmalom

éktelenkedyck (ezt fel kell vennem,
dobozba megy), s mint helyén a hiány
zöld ablaka, sok szürke közt egyetlen
színes ábrázolat, néz vissza rám

a rácsozat kilátszó rendszere,
amint kép s kép közt keskeny rés maradt.
Egy kártya, egynek áttűnő helye,

és egy, mely elveszett; hát, ennyifélt
pótolj, öreg, ha ittléted alatt
látnád e végtelenke játszma végét.

DIZÁJN

A háztető sötét-őzbarna burko-
lólapjai a falderékig érnek.
A ház – alakra – fönt géppuskafészek,
lejjebb – talán egy kődobáló lurkó

jóvoltából – kicsorbult metlahi-
kockákkal ékes lakótorony, vagy bástya,
olyasmi, mint amit régente hártya-
papírból, szabászollóval vágva ki,

ragasztottak a srácok (ill. kisfiúk,
akkor még). Körben persze pázsit, ringa-
tózni akarni Audrey Hepburn-hinta,

vidám napernyő, fűnyírógép. Kiút
nincs, a kerítésben kétszáz volt kering.
Ablak csapódik. Kuttyák és csönd megint.

A VÉRNŐSZŐ BAROM NYUGDÍJASÉVEI

Éjjél után, ha a neonfény rácsos
redőnylapok között szűrődik át,
s a kék-vörös felírás színe átmos
minden fehérét, az egész szobát,

padlón, falon kék-vörös fénykeresztek
titkosírása burjánzik, nos, akkor
nagyot reccsen a bútor, vágótól reszket
a dívány, négy szék görcsös farkat markol,

a szekrényen felcuppog egy protézis:
„Igaz, volt citrom... de volt ott méz is! méz is!”
s a szőnyegminta cifra spermatócsa,

hűs ragyogású ezüst csiganyom;
elélvez minden. A sarokban ócska
rongy közt rothad a vérnősző barom.

A POKOL TORNÁSZÁ

Busa fejével, lompos szőrzetével
jégmagba fagyva áll és álmodik
a Fényhozó; nyitott, fagyott szemével
dülledten bámul, akár egy polip,

nejlonzacskóstul hűtőpultba vágva
– lepénypofa, vasverte végtagok,
amint a sós közegből kihalászta
s rekeszbe gyúrte egy brutális marok –;

de szőrzetén, amelyet rúzmarává
fagyott verejték csimbókba köt,
fénypánt feszül, bár gyertyaláng sem állná
a mozdulatlan megfagyott időt.

S most nézz fel: szálas, gyémántkőrmű lába
írást hasít az érdes kőfonákra.

Spinoza, Nietzsche és Sziszüphosz

RUDOLF BURGER

Meg vagyok hőkkenve, egészen el vagyok bűvölve! – írja Friedrich Nietzsche 1881. július 30-án egy levelezőlapon Sils Mariából Franz Overbecknek –. „Van elődöm, méghozzá kicsoda előd! Spinozát alig ismertem: most is csak »öszönösen« nyúltam utána. Nemcsak hogy műve egész tendenciája hasonlítana az én művemére – a megismerést a *leghatalmasabb affektussá* tenni – művének öt fő pontjában magamra ismerem: ez az igazán rendkívüli és roppant magányos gondolkodó pontosan ezekben a dolgokban áll hozzám a legközelebb: tagadja az akarat szabadságát; a célokat; az erkölcsi világrendet; az önzetlenséget; a gonosz; ha a különbözőségek hatalmasak is, mégis inkább az idő, a kultúra és a tudomány különbségeiben gyökereznek. In summa: magányom (...) legalábbis e pillanatban páros egyedüllét.”

Nietzsche elődje Spinoza, mégpedig Nietzsche szemében? Nietzsche meghökken és a dolog valóban meglepő, mert első látásra e két gondolkodót világok választják el egymástól. Először is, már Nietzsche ítélete is meglepő. Mert mit jelent az, hogy Spinoza, a „panteista”, a 17. század teológusa, metafizikusa és racionalistája, Nietzschenek, a 19. század ateistájának, antimetafizikusának és nihilistájának, a racionalitás kritikusanak az elődje? *Az Ethica ordine geometrico demonstrata* szerzője (a mű első könyve a *De Deo* címet viseli, és még az ontológiai istenbizonyítékoktól sem retten vissza), az „Antikrisztus”, az *Ecce homo* és *Az adalékok a morál genealógiájához* szerzőjének elődje? És Spinoza nem az a *par excellence* „teoretikus ember” volt-e, akit Nietzsche elvetett a művész nevében?

Az ítélet látszólag tehát abszurd – és mégis: Spinoza valóban Nietzsche elődje, méghozzá kicsoda előd! És nem csupán előd, hanem több is annál: ő, mint talán csak Jacob Burckhardt, Nietzsche ellenképe és ugyanakkor elérhetetlen eszményképe. Mert Spinoza életében és gondolkodásában pontosan azt testesíti meg, amit Nietzsche szenvedélyesen keresett ugyan, de nem mindig talált meg: az életvitel nemes emelkedettségét és hűvös előkelőségét, a stíluselvvé változtatott distanciát, ám veretességgel pátoz helyett. Bertrand Russell szerint ő volt a legnemesebb lelkű és legszeretreméltóbb filozófus, márpedig Russell ugyancsak leszedi a keresztvizet Nietzscheről. Nietzsche metaforáját idézve föl Spinoza éppen az apollói princípiumot testesíti meg a „Dionüszossal a Megfeszített ellen” hamis alternatíváján túl. Spinoza azonban mindenképp nem a „Jón és Rosszon túl” gondolatához érkezik el, hanem a „teizmuson és ateizmuson túl” gondolatához, ami a vallásiértelem-barkácsolgatásra nézve sokkal károsabb,

mint a nietzschei „Átok a kereszténységre”; persze sokkal nehezebb olvasmány is az utóbbinál és távolról sem olyan népszerű. Így hát Spinoza racionális materializmusa mindmostanáig megmaradt az elit filozófiájának, míg Nietzsche esztétizáló arisztokratizmusa *contre coeur* szembekerült a kispolgár elitizmusával.

Nietzsche *A vidám tudományon* dolgozik, amikor közli Overbeckkel aényt, hogy fölfedezte Spinoza filozófiáját. És Nietzsche őszinteségét valóban csak csodálni lehet: már *A vidám tudomány* alaphangját megadó első aforizma – „A lét céljának oktatói” – is merőben spinozai. A paragrafus a világ és a létezés céltalanságát tanítja, és pontosan ez Spinoza filozófiájának magva: egy *causa finalis*, tehát az arisztotelészi cél-ok elutasítása, minden elgondolt megjelenési formájában, egy virág növekedésétől a világ teremtéséig, egy transzcendens, tudatos isten által; Spinoza minden céljellegű tevékenységet száműz a természet és a világtörténelem magyarázatából, csakúgy, mint az ember társadalmi életének taglalásából. Ezzel Spinoza megtöri a nyugati antropológiai hagyományt és, amint ma mondanák, létrehozza a világ „autopoetikus” összefolyamatát – és mindezt már a 17. században, kritikailag csatlakozva Descartes-hoz, az *ő Isten és Világ, res cogitans és res extensa* dualizmusát az abszolút szubsztancia monizmusává alakítva át. Spinoza szerint az emberi élet semmiféle önmagán kívüli értelemre nem vonatkozik, még valamely parancsolatra sem, amely szabadságát morálisan korlátozná, mert nincs sem parancsolat, sem akaratszabadság, amely a parancsolatnak alávethető volna. Szabadság csak a megismerés legmagasabb formájában létezik: mint a szükségszerűség belátása. Nincs transzcendentális világ, sem *a priori* morál, nincs cél a természetben, sem teleológia, csak okok vak láncolata létezik és a tudat – Spinoza nyelvén szólva a gondolkodás – a végtelen sok közül csak egyik attribútuma a szubsztanciának, míg a másik, az ember számára megismerhető attribútuma a kiterjedés. Test és lélek egy és ugyanaz a dolog, amelyen hol a gondolkodás, hol pedig a kiterjedés attribútumát értjük. Ennélfogva nincs halhatatlan lélek sem, a tudat a testhez van kötve, és vele együtt hal meg, minden halál abszolút és amit az akarat szabadságának tartunk, az nem egyéb az okok ismeretének hiányánál. Spinoza számára mindenképp nem létezik transzcendens, morálisan parancsoló, teremtő Isten, az abszolút értelem forrása, jó és gonosz bírāja, hanem csak a *causa sui*, a végtelen szubsztancia létezik, amely mint olyan, „Deus sive Natura” (Isten vagy természet – a ford.) és mint *natura naturans* örökké *natura naturata*ként szüli meg

önmagát, s amelynek egy módozata a sok közül a véges ember is. Spinoza filozófiája az abszolút immanencia filozófiája, a morál nélküli meta-fizika *Etikája*. Érthető, miért lelkesedett Nietzsche Spinozáért.

A *vidám tudomány* spinozista célkritikája megfelel a *Jón és Rosszon túl* 32. aforizmjának és négy évvel később (1888-ban) a *Bálványok alkonya* egy szép részletének (A négy nagy tévedés, 8. aforizma): „Feltaláltuk a »cél« fogalmát: a valóságban cél nem létezik... Az ember szükségszerű, a végzet rendelésének egy darabja, az egészhez tartozik, az egészben van – semmi sincs, ami létünket irányítani, mérni, összehasonlítani, megítélni volna képes, mert az az egész irányítását, mérését, összehasonlítását, megítélését jelentené... *Am az egészen kívül semmi sincs!*” – És pontosan ez Spinoza szubsztanciája.

Ha Nietzsche közvetlenül a Spinozával való intenzív találkozás után *A vidám tudományt* az emberi lét céljáról szóló tan kritikájával nyitja meg, amely ettől kezdve írásaiiban határozott nyomatékokat kap, akkor ez teljességgel spinozista gondolat, amelyből első pillantásra minden nihilista vonás hiányzik. És ha Nietzsche ezzel a kritikával arra bátorít, hogy, amint írja, az egész igazság alapján ne vessünk a létezés tragikomédiáján, azt Spinoza is megértette volna, habár – lévén nyugodtabb alkat – nyilván megőrizte volna komolyságát. A Hollandia és Anglia közötti háború politikai zűrzavarát tekintve Spinoza 1665-ben így ír levelében Oldenburgnak: „Ha az a híres gúnyolódó (Démokritosz) korunkban élne, minden bizonnyal halálra nevetné magát. Engem az ilyen zűrzavar sem nevetésre, sem sírásra nem indít, hanem inkább filozofálásra és az emberi természet pontosabb megfigyelésre. Mert nem tartom helyesnek a természetben való gúnyolódást és még kevésbé azt, hogy panaszkodnak rá, ha meggondolom, hogy az emberek is, mint minden egyéb, a természet részét képezik (...) szerintem mindenki éljen a saját belátása szerint, és aki akar, az akár meg is halhat a boldogságáért, bár én ugyan csak az igazért élhetek” (Baruch de Spinoza, *Sämtliche Werke*. III. kötet. Leipzig: Meiner, 1914).

Ennek a fatalista „amor dei intellectualis”-nak, amely egyébként nem is annyira stoikus, mint inkább epikureista jellegzetességet mutat, mindenesetre a klasszikus filozófia teoretikus immoralizmusát élesíti újjá, megfelel, Spinoza racionalizmusán túl, Nietzsche emfatiszusa szava az „amor fati”-hoz (amely kifejezéssel az egész Nietzsche előtti filozófiatörténetben nem találkozunk – W. S. Wurzer, *Nietzsche und Spinoza*, Meisenheim: Hain 1975) Spinoza persze Nietzschének ezt a legmagasabb képletét, amelyben egész filozófiája tetőzik és amellyel „a létezés örök Igenét” egy „örökké a te Igened vagyok”-nak akarja megfeleltetni, csupán a következő száraz szavakkal kommentálta volna: Minden létező fatalitásának megismerését lehet ugyan szeretni, de nem látható be, miért kellene magát a fátumot szeretni. Egyébként ez az Igen fölösleges, mivel minden lét már önmagában is a létezés megerősítése; az egzaltált igenlőségek fölösleges, mivel tautologikus.

A cél- és teleológiakritikában gyökerezik az *Etika* „geometriai”, Euklidész útmutatása nyomán tájékozódó axiómatikus módszere, amelynek lehetőleg finom esztétikáját Nietzsche annyira csodálta, jóllehet ez az ő aforizmatikus stílusának szöges ellentéte volt. Spinoza persze osztotta Descartes-nak azt a nézetét, hogy az igazság kutatásában a

geometrikus módszert illeti az elsőbbség, mert csak ez ígért egyedül abszolút evidenciát; e meggyőződést ma már nem osztjuk, éppen olyan kevésbé, mint ahogy Spinoza „bizonyítékait” is csak korlátozott értelemben fogadhatjuk el bizonyítékoknak (mondjuk ahogy Leibniz tette, bár ő elvetette őket). Az *Etika* legjobb részei a Scholiákban olvashatók. Ám azt is látnunk kell, hogy az *Etika tartalma* által előírt „geometriai” ábrázolási formát a mű legalábbis ajánlja. Mert ahogy a szubsztancia, vagyis Isten vagy a természet – Deus sive Natura – nem követ cél, a matematikai vagy geometriai gondolkodás sem ismer célt. Éppen olyan kevésbé kérdezhetjük, hogy a háromszög szögeinek összege miért éppen két derékszöggel egyenlő és ennek mi az „értelme”, mint azt, hogy mi végre van az ember és a világ és mi az értelme a létezésnek. Az *Etika*nak a matematikai bizonyítási eljárás irányában tájékozódó ábrázolási formája, Spinoza szerint, megfelel a viszonyok igazságának, mert tekintet a célra irányuló „emberi, túlságosan is emberi” kérdések feltevésétől. És mivel az ember „nem állam az államban” (*Abhandlung vom Staat* § 6, II. kötet), hanem az egész természet része, őt magát is a természet részeként kell megfigyelni, elemezni, affektusait pedig egyéb naturáliákhoz hasonlóan kell kutatni és ábrázolni: ha az embereket meg akarjuk érteni, legyeknek kell tekintenünk őket és önmagunknak sem hízeleghetünk.

Az ember lényege a vágy (*cupiditas*) és ez enje számára tudatos ösztön (*appetitus*). A vágy elsőbbségéből következik, hogy nem azért törekszünk valamire, mert az jó, hanem megfordítva, valamit azért ítélnék jónak, mert vágyunk rá – és Nietzsche sem mond egyebet. Hasonlóképpen érti Spinoza az „erényt” klasszikus értelemben „virtusként” és „fortitudóként”. Minden tényszerű létezés ereje önmagánál fogva igazolja a létezését és mivel a természet legmagasabbrendű joga a hatalma, Spinoza, csakúgy, mint utána Nietzsche, fenntartás nélkül elismerheti a természeti törvényt, hogy a gyöngé alá van vetve az erőseknek. A létezés a hatalom gyakorlása, míg a nemlét tehetetlenség.

Spinoza „conatusa” metafizikájának dinamikus elve, amely kategorikusan megfelel Nietzsche „hatalom akarásának”, azonban mindjárt meg is különbözteti filozófiáját egy politikailag jelentős ponton Nietzsche filozófiájától. A „Conatus” minden egyes természeti lény törekvése az önfenntartásra és létezésének meghosszabbítására, míg a hatalom akarása a hatalom kiterjesztésére törekszik és közben még önmaga megsemmisítésétől sem riad vissza. Ez az egyik „hatalmas különbözőség”, amelyről Nietzsche beszél Overbecknek írott levelében és itt valóban „a korszak, a kultúra és a tudomány” – társadalmilag lényeges különbsége fejlődik ki metafizikailag az arisztokratikus 17. század és az imperialista 19. század között.

E különbség ellenére Spinoza etikája éppen olyan messze van az alázat, az együttérzés és az önfeláldozás keresztény étoszától, mint Nietzschéé. Az alázat nem erény, hanem a hatóerő gyöngesége, az erény klasszikus értelemben *virtus*: az önfenntartás ereje. Különösen az *Etika* harmadik részét – *Az affektusok eredetéről és természetéről* – ajánlja Gilles Deleuze, az avatott Spinoza- és Nietzsche-interprettor bevezetésül, amely Nietzsche immoralizmusát, és – akármilyen furcsán hangzik is: „more geometrico” – érzékirányultságát, mintegy előlegezi. Mert a „szeret” Spi-

noza számára nem tartalmaz semmi olyasmit, ami a transzcendens magasságokba utalna, hanem csak „öröm, amelyet külső ok eszméje kísér”; és az „öröm az ember átmene- te a tökéletesség alacsony fokáról a magasabb fokára.”

A Jón és Rosszon túl gondolkodása, a 17. században, a modern kor hajnalán! Ám e gondolkodás túl van a teizmuson és ateizmuson is, meghaladva Nietzsche-t, ráadásul olyan korszakban, amikor Európa bizonyos részein a máglyák még füstölögnek. Ne feledjük: Spinoza hitehagyott zsidó volt, a közössége kitaszította és elátkozta, keresztény környezetben – az „ész maranjaként” (Yirmijahu Yovel) kétszeresen is kívülről.

Egy teizmuson és ateizmuson túli gondolkodás – mit jelent ez és hogyan illik Spinozára, aki mégis csak emfaticus istenfogalmat képvisel? Spinoza számára Isten, mivel istenfogalma tökéletesen személytelen, nem az ész, megváltás, parancsolat, törvény és büntetés hordozója, mert egyáltalán nem „lény”, sőt még csak antropomorf vonásokkal sem rendelkezik, nem gubbaszt valahol a világ végén, mint ennek alkotója ex nihilo, hanem maga a világ a saját totalitásában. Spinoza híres képlete, a „Deus sive natura”, szellemtörténetileg nem egyszerűen azon a határon van, ahol az Istenbe vetett bizalom elmosódik és megtörténik a kritikai átlépés egy istentelen világba, amelyet Isten, aki minden értelmet önmagában egyesített, elhagyott, és e világ immár „értelem” és „érték” nélküli. Ha Spinoza így gondolkodna, akkor pontosan a szubjektumfilozófiai felvilágosodás antropológiai vonalán helyeznénk el őt, amelynek végén az európai nihilizmus áll; amolyan jobb fajta Feuerbachot csinálnánk belőle, vagy rosszabb, mert nem elég következetes, Nietzsche-t – tehát Nietzsche elődét csupán. De Spinoza nem egy átmenet eleme, hanem egy radikális szakítás pontja.

Valójában a Spinoza-féle filozófia – ekképp istenfogalma szintén – a zsidó–keresztény hagyomány és az idealista felvilágosodás antropológiai vonalán kívül helyezkedik el, amelyeket Nietzsche támad és mivel őket támadja, hozzájuk kapcsolódik. Spinoza vadonatúj metafizikai mátrixot vázol föl, amelyre materialista fölvilágosodást kapcsolhat: megveti a modern epikureizmus kategóriális alapjait.

A „Deus sive natura” képlet megváltozik – Isten naturalizálásaként vagy a természet szakralizálásaként olvasható. Valójában mindkettő megszabadítja a gondolkodást egy hamis alternatívától és a következőre céloz: teológiai értelemmel való feltöltődés vagy a világ nihilista elérte- telenedése. Ám a „panteizmus” névvel, amelyet Jacobi erőszakolt Spinoza filozófiájára, nincs végérvényesen és helyesen elintézve a dolog. Mert a keresztény hagyomány szempontjából és Descartes szubjektumfilozófiája óta Spinoza filozófiája tisztán ateista. Hegel látta ezt. „Meg kell mondanunk – írja *A filozófiai tudományok enciklopédiájában* (1981., 3. kötet, 358–359. oldal) –, hogy a jámborságnak és magának a teológiának nagyobb becsületére vált, ha egy filozófiai rendszert, például a spinozizmust ateizmussal vádolt, mintha panteizmussal, jöllehet ama vád első tekintetre keményebben és gyűlöletesebben látszik. Az ateizmus vádja mégis meghatározott képzeteket tartalmaz Istenről, abból származik, hogy a képzelet azokat a formákat, amelyekhez kötve van, nem találja meg újra a filozófiai fogalmakban (...) Az ateizmus szemrehányásának a

pantheizmus szemrehányásává való enyhítése tehát felszí- nességen alapszik, amellyé ez az enyhesség Istent felhígíto- ta és kiürítette magának.” (Szemere Samu fordítása)

De Friedrich Heinrich Jacobi számára ugyancsak világos volt, hogy a spinozizmus, mint összefüggő és követke- zetes immanencia filozófia az ateizmus irányába tart. „Megvilágosodott előttem – írja –, hogy a spinozizmus nem lehet egyéb ateizmussal: némely, a filozófusok rend- jéhez tartozó ember e szó iránti gyűlölete ellenére, akik igyekeznek száműzni ezt a szót a nyelvből, és mindenkor felhívják a figyelmet arra: ateista leginkább az az ember, aki az ateizmusban hisz – és ez nem veszíthet jelentéséből. Ha a nevet megváltoztatják is, és kozmoteizmusról beszél- nek, ettől a dolog még az marad, ami volt.” (Idéve Karl Löwith után, *Sämtliche Schriften*, 9. kötet. Stuttgart: Metz- ler 1986)

Jacobi Spinozánál – Hegelhez hasonlóan – világosan látta, hogy a keresztény hit lénye- gileg antropomorf és a keresztény teológia antropoló- giaként a világ megváltására törekszik, ezzel szemben min- den pogányság „kozmeteista” és kibékül a világgal úgy, ahogy van. Ezért kellett a keresztény Jacobinak Spinozá- ban az ateistát látni, Goethe pedig, aki pogánynak vallot- ta magát és kijelentette, hogy a napot éppen úgy képes volna imádni, mint Jézus Krisztust, Spinozát, akit tisztelt, panteista teológusnak tekintette. A keresztény hagyomány és az idealista metafizika, mint ennek szekularizációja szempontjából Spinoza filozófiája, tisztán ateista. De mi- vel ez az ateizmus sem Isten személyének elvont tagadásá- ból nem indul ki, mint a francia felvilágosodás deistáinak esetében, sem, mint Hegelnél, nem azonosul a történe- lemmel az abszolút szellem levéseként, végül pedig, mi- ként Feuerbachnál, nem fogadja el Isten attribútumainak szubjektum alapú filozófiai ismételt kisajátítását, hanem a természettel, mint egészel való kozmeteista azonosulásból indul ki, amely causa sui létezik, ez gyakorlatilag afféle po- gány ateizmus, amely nem elértekteleníti a világot, hanem egészéket szakralizálja. Pontosan ebből az okból tér ki a spinozizmus a nihilizmus elől, amely a kereszténység egyik utóöngéje az idealista felvilágosodáson belül: ateistaként csak annyiban vagyunk nihilisták, amennyiben valaha ke- resztények voltunk, ateista spinozistaként viszont fölvilá- gosult pogányok vagyunk, mivel minden ateizmus a hom- lokán viseli Isten nevét, akit tagad.

Valójában a nihilizmus a negatív teológia egy formája: szenvedés Isten nemlététől, amelyet a spinozizmus nem ismer. Nietzsche átka a kereszténységre viszont, mint olyan, megőrzi a vallási energiát, mivel ismét felszabadítja egy már szekuláris kultúrában az autentikusan keresztény im- pulzusokat. Maga az „Értékek átértékelése” mélyesen keresztény gesztus és minden eretnység ambivalens: a szemrehányás mindig elismerés is. Ezért vallja ma a protes- tants teológia Nietzsche-t a magának. Nietzsche átkát a kereszténységre egy megalkuvástól mentes apológiának, sőt az Evangélium rehabilitációjának szolgálatába állítja. A hegyi beszéd mondására utalva: „Szeressétek ellenségei- teket és áldjátok, akik elátkoznak titeket” a teológia és az egyház megáldja Nietzsche-t, s ezt az áldást ő idézte föl: Georg Picht szerint Nietzsche a keresztény világ utolsó nagy prófétája. Nietzsche istenkáromlása kései írásaiban az a korbácsütés, amely a teológia vérkeringését serkenti.

Spinoza sohasem átkozta meg a vallást – a teológiai-politikai értekezésben hidegen elemelte kinyilatkoztatási tanként és elsőnek húzta ki a történelmi talajt a lába alól; minden Bibliakritika itt találja meg előképét. Ám az *Etikában* a priori istenfogalmat dolgoz ki, amely ettől kezdve minden teológiát tönkretesz; földolja Istenet a szubsztanciában. Spinoza abszolút immancia filozófiája minden transzcendenciát fölszívott magába és materialista módon csillapította a vallásos igényt. Ezért átkozták el a teológusok Spinozát, Nietzschét viszont, aki elátkozta őket, megáldhatják.

Nietzsche szenvedélyesen kereste egy gondolkodás nyugalma a jámbor deizmuson és a tüzes ateizmuson túl, egyáltalán az Istennel való foglalkozáson túl, összhangban a „levés ártatlanságával”, amit Spinozában látott megtetsesülni, ám maga a keresés, a szenttelenség hiánya in teologicis, neki csakúgy, mint számos tanítványának, a „Nietzsche-növendékeknek”, ahogy Németországban hívták őket a két háború között, szellemi, végső soron politikai végzetükké vált. A *vidám tudomány* híres 125. aforizmája, amelyben először olvashatjuk az „Isten halott” kifejezést Nietzsche írásaiban, egyszersmind ékes bizonyítja arra, hogyan csap át Nietzsche ateizmusa negatív teológiába. Mert a diagnózist nem örömmel és megkönnyebbülten állítja fel, hanem ellenkezőleg: a kétségbeesés hangján és retorikailag Isten keresésével vezeti be. Az „örült” hatalmas parabolájában, amelyben szó esik villámlásról és mennydörgésről, éjszakáról és megint csak éjszakáról, a sírásók ricsajáról és a gyilkosságok gyilkosságáról, Heidegger, aki a szöveget a saját filozófiájában a „létfenfeledkezetttség” és a „létfelhagyatottság” fogalmainak kidolgozására használta föl, Nietzsche Istenhez intézett de profundis kiáltását véli meghallani, mivel Nietzsche, amint Heidegger a *Holzwege*-ben írja, nem „közönséges ateista” volt, hanem „a 19. század egyetlen hívője”. Olyan ember éleslátása ez, aki maga túlságosan is teológus volt ahhoz, hogy még elbeszélje az embereknek „a Jóisten történeteit” (Löwith).

Gyerekkorában „kis lelkésznek” nevezték Nietzschét, olyan illedelmesen viselkedett, és tizenkilenc éves korában a következő elgondolkodtató mondattal kezdi önéletrajzát: „Palántaként a temető mellett, emberként egy parókrián születtem”, és 1888-ban az *Ecce homō*t a következő szavakkal fejezi be: „Dionüszosz a Megfeszített ellen” – tehát a Megváltó alakjával szemben, aki nem is volt az, egy polemikus ellenmítosszal, Dionüszosz képével, mint az élet ígéretével, aki azonban istenként éppen olyan valószínűtlen, mint Jézus; vitalista metaforaként ízléstelen.

Nietzsche csak ritka pillanatokban súrolja Spinoza ateista istenfogalmát, mint például a *Willen zur Macht*-ban (1037. aforizma): „Ha eltávolítjuk a legfőbb jót Isten fogalmából – akkor az méltatlan egy istenhez. Ha eltávolítjuk a legfőbb bölcsességet is: – akkor a filozófusok hiúsága ez, akik ezt az esztelenséget (...) előidéztek (...) Isten, mint a legfőbb hatalom – elég! Ebből következik Minden ebből következik... a világ”. Isten itt majdnem ugyanaz, mint a világ, Spinoza szerint csak egy másik szó mindarra, ami van. Ennek felel meg a Jón és Rosszon túl 150. aforizmája: „Isten körül Minden... hogy is csak..., talán minden »világgá« változik?”

Zarathusztra viszont, Karl Löwith szép megfogalmazásával szólva, „keresztényellenes hegyi beszéd”. Ez a mű, amelyben „emberfölötti emberek” nemzedékei gyönyör-

ködtek, akik aztán csak annyira vitték, hogy akadémikus fajankók legyenek, valósággal sugározta a vallási energiát. Az előszó elmondja, hogyan találkozik Zarathusztra egy idős szenttel, aki dalokat énekel Isten dicsőségére és nem tudja, hogy ura már nem él. Az utolsó részben azonban Zarathusztra egy másik szenttel találkozik, az utolsó pápával, aki már tudja, hogy Isten halott és ő ezért „szolgálaton kívül” van. Beszélgetésük folyamán a jámbor pápa az istentelen Zarathusztrát a „legjámborabb istentelennek” nevezi: „Ó, Zarathusztra, jámborabb vagy te, mint hinnéd, e nagy hitetlenséggel! – szól a pápa. – Valamely benned lakó istenség istentelenségre térített. Csak talán nem maga a jámborságod tiltja, hogy higgy egy Istenben?” Már amikor Nietzsche Zarathusztrája első két befejezett részét 1884-ben „tisztelt tanáranak”, Jacob Burckhardt-nak bemutatta, ez utóbbit kínosan érintette az élmény és zavartan reagált. Megkérdezte Nietzschét, „nem akar-e egyszer a *drámával* is megpróbálkozni.” (Nietzsche levele Peter Gasthoz, 1884. július 25.) Az „Ó ember, vigyázz” – expresszionizmusa nyilván elviselhetetlen volt az öreg skeptikusnak. A *Zarathusztra* egyáltalán nem Nietzsche legjobb könyve, de számára a legfontosabb volt.

„Az emberfölötti ember a föld értelme” – e mondatot Spinoza sohasem írta volna le, mert ellentmond filozófiája központi gondolatának, a világ céltalansága tanának, amely tant Nietzsche ugyancsak a magáénak vallotta. De az emberfölötti ember, mint a világ értelme és célja, logikai szakadás volt Nietzsche filozófiájában, ám csak látszólag hazudtolja meg nihilizmusát, mert ez is, mint minden nihilizmus, eleve önmaga leküzdésére tör: az a nihilizmus, amely nem akarja, hogy leküzdjék, nem is igazi nihilizmus.

A nihilizmusnak mindig van egy telítetlen vallási vegyértéke: aki *nihilt* mond, az megváltást akar. A nagy ateisták és materialisták közül egyetlenegy sem fogta föl önmagát nihilistaként, különösen Spinoza nem (akiről persze egyáltalán nem tudjuk szisztematikusan eldönteni, hogy ateistának tekintette-e önmagát). A nihilizmus első diagnózisa nem Nietzschétől származik, majdnem egy teljes évszázaddal idősebb az „Antikrisztusnál” és keresztény szájából hangzik el – szemrehányásként az idealizmus ellen: a nihilizmus vádjá eredetileg vallási és idealista értelem alkotók filozófiai pártfrakciói közötti vita toposza. A legrégebbi ismert szöveg, amelyben e fogalom megtalálható, Jacobi levele Fichtéhez, 1799-ben; ebben így ír: „Igazán, kedves Fichte, nincs ellenemre, ha Ön vagy bárki más, kimériszmusnak nevezné azt, amit én az idealizmussal, amelyet nihilizmusnak bélyegzek, szegek szembe.” A nihilizmus fogalma tehát mindenekelőtt a keresztény leleplezés szava az idealista felvilágosodással folytatott vitában, amely a maga részéről a világalakító szubjektum, mint Deus creator felfogásával az antropológiai hagyományban gyökerezik. A materialista hagyománynak ő idegen, mert ennek számára mindig magától értetődött, amit az előbbi jelentősként jellemezett.

„Mit jelent a nihilizmus?” kérde Nietzsche mindjárt a *Willen zur Macht* első aforizmájában, s röviden így válaszol: „Hogy a legfőbb értékek elértéktelenednek.” Hiányzik a cél; hiányzik a válasz a „miértre”. A 17. században, amikor Spinoza gondolkodott, értékekről még szó sem volt, a materialista és ateista Thomas Hobbesnak eszébe sem ju-

tott, hogy „értékvesztéséről” panaszkodják. Az ő „Jesus is the Christ”-ja nem emfatikus felkiáltás, amint Carl Schmitt véli, hanem lakonikus megjegyzés csupán, amelynek célja, hogy az egyház békén hagyja őt. Hogy valójában miképp gondolkodott, jelzi a következő megjegyzése: Krisztus nem azért jött e világra, hogy logikát oktasson és a hit ostyája csak akkor hatékony, ha rágás nélkül nyeljük le. Sehol semmi nyoma olyan panasznak, hogy az „értékek elértéktelenednek”, csak azért, mert mindössze egymásnak ütköző atomok léteznek. Az „értékekről” szóló egész beszéd, amely Nietzsche teljes művén végigvonul, a 19. század liberalizmusának terminológiáját teszi át a 19. századi filozófia diskurzusába. Maga az „érték” fogalma a politikai gazdaságtanból származik; az „értékek elértéktelenedése” nagyon is földi folyamat és a nihilizmus materialista igazsága a folyvást fenyegető csőd. A nihilizmus posztkeresztény és mint ilyen, via negationis, maga is keresztény jelenség – sem Demokritosz, sem Epikurosz, sem pedig Lukréciusz nem volt „nihilista”. Hogy végül „Isten halálának” siratóéneke jelenti minden új, rafinált teológia alapját és semmi esetre sem a teológia végét, azt már a fiatal Hegel fölismerte: 1802-es *Glauben und Wissen* című értekezésében Hegel az érzést, amelyen az újabb idők vallása nyugszik, az „Isten halott” érzésének nevezi.

Nietzsche tehát mindenekelőtt, amint Thomas Mann *Nietzsche's Philosophie* című könyvében írja, „nagy kultúrkritikus és kultúrfilozófus volt, egyike a Schopenhauer iskolájából érkező elsőrendű európai prózaíróknak és esszéistáknak, akinek zsenije a »Jón és Rosszon túl«, és az »Adalékok a morál genealógiájához« idején érte el tetőpontját.” Ezenkívül nagy pszichológus és költő-filozófus is volt, szenvedélyes és gyakorta ragyogó stílusának ereje elsősorban a művészeket lelkesítette, nihilizmusa pedig nagyszerűen működött értelem-pótlékként. Filozófiájának magját tekintve azonban teológus maradt, majdnem minden szövege prédikáció. Ő a „ressentiment”-nek, a kereszténység kultúraalkotó erejének zseniális felfedezője, de az nem igaz, hogy az egész európai metafizika őbelé, valamint teológiailag forró nihilizmusába torkollik. Nietzsche lezár bizonyos hagyományt – a kereszténység és az idealista felvilágosodás hagyományát. Mégis, mellette, van a modernségben egyfajta spinozista-materialista hagyomány, amelyhez részben Nietzsche is tartozik, amelynek teológiai problémája számára azonban már régóta nem probléma, hanem etnológiai téma csupán; a „sötét” felvilágosodás hagyománya, amely a világ értelmetlenségének leletét és a lét radikális végességét minden

különbözőbb metafizikai izgatottság nélkül tudomásul veszi, mindemellett sohasem hagyva el a diszkurzivitás talaját; immanencia-filozófiai hagyomány ez, amely teológiailag hideg és finomabban hat, mint Nietzsche gyakorta túl metsző retorikája.

Hogy Nietzsche filozófiája elsősorban „a meggyőzés retorikája” (Paul de Man) útján működik, nem pedig érvek révén (Paul Valéry a „filozófia cigányának” nevezte őt), azt példászerűen egy szövegen szemléltethetjük, amelyben Nietzsche magát a „megismerést” rombolja szét, megalapozva megismerés-nihilizmusát. Az irodalmilag méltán híres paraboláról van szó, az *Über Pathos der Wahrheit*-ről, 1872-ből, amely 1873-ban jelenik meg újra a filozófus a *Nem morális értelmű igazságról és hazugságról* című könyvében (magyarul: Nagyvilág 10–11/1992, Török Gábor fordításában – a ford.). A teljes szöveg így hangzik: „A megszámlálhatatlan naprendszerre kiömlött csillaggyegetem valamelyik félreeső szegletében volt egyszer egy csillag, amelyen okos állatok feltalálták a megismerést. Ez volt a »világtörténelem« legfogósebb és leghuzagabb pillanata: de csak egy pillanata. A természet alig lélegzett néhányat, a csillag máris jéggé dermedt, és az okos állatoknak meg kellett halniuk. Éppen ideje is volt: mert noha olyan sok mindent ismertek meg, egyfolytában csak pöffeszkedtek, de végül, nagy bosszúságukra kénytelenek voltak belátni, hogy mindent rosszul ismertek meg. Meghaltak, és halálukban elátkozták az igazságot. Így jártak hát e kétségbeesett állatok, amelyek valaha főtalálták a megismerést.”

E mondatokat csodálnunk kell szépségükért, költői erejükért és – öszinteségükért. Mégis föltehetjük a kérdést: honnan tudja ezt Nietzsche? Az általa fölrajzott világkép maga vajon nem a megismerés több ezer éves munkáját feltételezi-e? A távcső feltalálását és a fogalom munkáját? Nietzsche itt, miként előtte Newton, nem óriások vállán áll-e, és nem csak az ő erejük engedi-e meg, hogy gúnyolja őket? E parabolát egy babilóniai csillagász is kézenfekvőnek találta, vagy akár csak megértette volna? Az általa megrajzott kép vajon nem a kopernikuszi világgép-e, Darwin ismereteivel gazdagítva? Ez a világ értelmetlen, de azért egyáltalán nem semmi – ez lett volna talán Spinoza – aki az abszurd élményét még nem ismerte – Nietzsche retorikájától sarokba szorított válasza. A megismerés üzte ki Istent a világból és éppen a diadala ez a világnak, nem pedig nyomorúsága, nem cáfolata, hanem megerősítése. Ezenkívül, ha technikailag hasznát veszi az ember, néha még az életet is megkönnyíti.

Sziszüphoszt alkalmanként boldog embernek is képzelhetjük...

FORDÍTOTTA ROMHÁNYI TÖRÖK GÁBOR

Intellektuális élet a diktatúrában

ANDREI PLEȘU

Hogyan éltem túl intellektuálisan negyvenöt évi totalitárius kormányzatot egy kommunista országban – kérdezte tőlem egyfajta naiv rácsodálkozással Bruce Ackerman, a Yale jogtudományi professzora 1992-ben, amikor már a berlini Wissenschaftskollegiumban közösen eltöltött félévnek a vége felé közeledtünk. Ez a kérdés mélyebb és jóval sokrétűbb értelmiségi rejtett. Nagy teret hagyott további, mögöttes kérdéseknek, amelyek közül egyesek a józan ész jogos ellenvetéseiből, mások pedig a második világháború utáni orosz megszállás társadalomtípusát illető, magától értődő ismerethiányból fakadtak. Bruce tudni akarta, hogyan lehetett összeegyeztetni a lélek alapvető szabadságát egy agresszív és merev ideológiával, hogyan tudott bárki is versenyképes értelmiségivé válni egy olyan rendszerben, amely az egyetemes kultúrát az osztályharc kritériumai szerint osztályozta, és amely követendő modellek helyett inkább tilakkal szolgált; azaz más szóval kifejezve, azt akarta tudni, hogyan volt lehetséges normálisnak maradni olyan, szélsőségesen abnormális környezetben, mint amilyen egy kommunista diktatúra. Bruce kérdése bizonyos tekintetben hűzelgő volt rám nézve. Azt jelentette, hogy nem feleltem meg az ő – nem sok jóval kecsegtető – várakozásának: nem voltam teljesen tudatlan, Marx és Engels mellett más szerzőket is olvastam, inkább voltam kozmopolita, mint szűk látókörű és provincionális, sőt még mint vitapartner is szóba jöhettem.

El kell ismernem, hogy magam is osztom Bruce megrökönyödését. Sőt: az én meglepetésem még talán nagyobb is, ha belegondolok, hogy összességében mit produkált Kelet-Európa. Mert hogyan is lehet a sztálini cenzúrával, a Gulaggal és a szüntelen hatalmi kontrollal a háttérben megmagyarázni az olyan jelenségeket, mint az orosz filmművészet, az orosz zene, Anna Ahmatova, Boris Paszternak, Vaszilij Grosszman vagy Andrej Platonov? Hogyan lehet megmagyarázni a hatvanas évek cseh és a hetvenes évek magyar filmjét, Roman Polanskit, Miloš Formant avagy Andrzej Wajdát, a lengyel matematikát, vagy – hogy merészen folytassam a sort – a román költészetet? És egyáltalán, hogyan lehetséges egy agyonideologizált tan-

ügyi rendszerben és elsősorban tilakkal működő kulturális térben meglepően nagy mennyiségben produkálni olyan embereket, akik a rendszeren kívül kerülve komoly elismerést tudnak szerezni. Ezekre a kérdésekre próbálok meg röviden és vázlatosan, a végleges válasz ambíciója nélkül, néhány vitára invitáló válaszjavaslatot adni.

Ha könnyen szeretnék megszabadulni a problémától, elég lenne hajdani filozófiatanárom, Constantin Noica (személyére még visszatérek) gyakran hangzott szavait idéznem: „az intellektuális élet szempontjából a rossz körülmények jók, és a jó körülmények rosszak”. Ez látszólag cinikus állítás, mely valójában arra szolgált, hogy szellemünket a „legkissebben is legnagyobb látás” készségére formálja, és hogy elejét vegye annak a szellemi benuultságnak, amelyet a mindennapi lét szegénysége és *die dürftige Zeit* idézhetett volna elő bennünk. Stefan Heym keletnémet író szintén rámutat a negatív körülményekben rejlő lehetséges kihívásra, amikor így nyilatkozik: „Ha Nyugaton vagy író, gyakorlatilag akármit írhat, nem lesz semmi jelentősége, és egy cseppet sem fog érdekelni senkit. Nem azért, mintha nem olvasnák el amit írsz, sőt lesz még olyan is, aki örömet fogja találni az írásodban, csak éppen a politikai hatása lesz csekély. A világnak ezen a részén ez teljesen másként van. Egy írónak nagyobb a súlya; a cenzúra is azért létezik, mert az író szava fontos, és mert a politikusok is kénytelenek komolyan venni azt, ami az író tollát elhagyja. Így hát sokkal izgalmasabb a világnak ezen az úgynevezett szocialista részén alkotni.”¹

Az én szempontomból nézve Stefan Heym hangvétele kissé nemtörődöm, és álláspontjának egységességét is vitathatónak tartom. Hogy egyik kommentátorát, Jacques Rupnikot idézzem: kérdés, „vajon azért van-e cenzúra, mert az író szavainak nagyobb a súlyuk, vagy pedig a cenzúra ad nagyobb súlyt az író szavainak?”² Hozzátehetem, hogy a cenzúrával való hadakozások sem mindig olyan „izgalmasak”. Ugyanakkor valóban igaz, hogy a totalitárius rendszer által megszabott különféle korlátok közül jó néhány inkább ösztönzött, mint akadályozott. A cenzúra jelenléte leleményes, burkolt célzások, utalások, ügyesen a sorok közé rejtett üzenetek kidolgozásához vezetett. Az írók mesteri tökélyre tették szert e technikák gyakorlásában, és az olvasók jó része is azonnal meghallotta, amit kellett. Bizonyos, a marxista kritikusok által „formalistá-

Az esszé Andrei Pleșu 1995. március 13-án Stockholmban angolul tartott előadásának (*How to Stay European: Intellectual Life under Dictatorship*) a szövege. Az előadás megjelent angolul (*Representation* 49. Winter 1995, The University of California Press), valamint svédül (*Artes*, 1997/1.). A fordítás az angol és a svéd szöveg alapján készült.

nak", „reakciós” vagy „polgárinak” minősített kortipikus eszmék és módszerek (mint például a strukturalizmus vagy a pszichoanalízis) betiltása, ahelyett, hogy akadályá vált volna, csak még intenzívebbé tette az intellektuális kíváncsiságot, és a többé-kevésbé előre kitervelt „félrelépéseknek” megadta a szokatlanságot övező varázst, és azt a presztízt, amely a politikai kockázatvállalás jellegzetes velejárója. Strukturalistának lenni izgalmassá vált, kriptostrukturalistának pedig (azaz titokban csempészni be strukturalista elveket és eljárásmodokat) egyenesen romantikussá. Ami egy normális országban természetes vagy bürokratikus ügybuzgó olvasás tárgya, azt egy totalitárius rendszerben intenzív, felkavaró, ámbár sehová sem vezető szenvedéllyel olvassák. Egy kelet-európai értelmiségi számára, ahogy azt egyik legkülönösebb képviselőjük, Gabriel Liiceanu mondja, a kultúra nem azonos a „szellemi levegővétel természetes ritmusával”, hanem „lopott oxigén”, amelyet „a legnagyobb titokban őriznek”, és „egyfajta túlélés”.¹ Az effajta, mellékjelentésekkel súlyosbított diktatúrabeli intellektuális életnek van egy drámai, lelkesítő vonása, amely képes főszereplőinek a teljes énjét, utolsó csepp erejét is mozgósítani. Ilyen körülmények között a kultúraszükséglet nemcsak az önkényes ízlésből vagy a tudás és a kreativitás önzetlen lázából táplálkozik. A kultúraszükségletet egy elsődleges túlélési ösztön, valamint az egyéni „üdvözülés” kényszerítő szükséglete is táplálja olyan környezetben, amelyet egyébként csak a kollektív megoldások érdekelnek. Azt lehetne hinni, hogy ez a kényszerítő szükséglet csak egy szűk elit sajátja. Valójában, akármilyen különös is, nagy társadalmi csoportok tartoztak ide: az emberek hozzászórtak, hogy egyforma türelemmel álljanak sorba könyvért és élelemért; Platon és Mar-

tin Heidegger több tízezres példányszámban kelt el, és amikor a kiadóknál nagyon gyorsan hűlt helyük lett, együtt árusították őket a vajjal, a liszttel és a hússal a feketepiacon. Természetesen aligha hihető, hogy negyvenkétezer Heidegger-hívő volt Romániában (ennyi példányban nyomták ki a *Holzweget*). A jelenség inkább arra a tendenciára utal, amely könyvet és kultúrát féltésként lát, amely a tilos vonzásának eredményeként intellektuális versenyszellemet fejleszt ki.

Így hát paradox módon azt mondhatjuk, hogy *intellektuális élet a diktatúrában azért lehetséges, mert potenciálisan lehetetlen*. Más szavakkal fogalmazva, a normális intellektuális élet csökkentett lehetősége egyfajta kitörni vágyó erő eredményez, a rendszerbeli rések kihasználásának a hallatlan képességét.

É

rvelésünk következő lépésének messzire, a rossz nehezen megragadható problémájához kell vezetnie minket. Akik valamiféle immanens rossznak valaha is a hatókörébe kerültek (háború, életveszélyes betegségek, a börtönvilág különféle változatai), tudják, hogy a rossz még a legbarbárabb előfordulási formájában sem szokott homogén vagy teljesen zárt lenni.

A rossz mind ontológiai, mind teológiai értelmezése szerint tökéletlen, azaz mindig hagy „szabad játékerteret”, amely lehetővé tesz némi manőverezést a hatásától szenvedőnek. Megkockáztatom az állítást, hogy még a lehető világok legrosszabbika is kozmotikus, azaz olyan rendet tartalmaz, amelyben egy normális világ valamennyi összetevője előfordul. Mindegyik világra jellemző a totalitás.

Ö V A L A T T

Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban*

HELLER ÁGNES

I.

Az utóbbi évek amerikai vitáiban gyakran kerül terítékre a reprezentáció kérdése. Pontosabban szólva az az irányzat, amely önmagát politikailag korrektnek tekintette, azt a gondolatot kezdte elterjeszteni, hogy egy etnikai közösséget, egy fajt vagy pedig egy bizonyos életformához elkötözött kisebbségi csoportot (pl. homoszexuálisokat vagy transzvesztitákat) más népcsoportok, életformák képviselői, más fajokhoz tartozó írók, festők stb. nem fogják vagy nem tudják fairül ábrázolni. Kialakult a gyanakvás léggö-

A szerző a New York-i New School for Social Research, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem professzora.

Fenti előadása 1996. január 8–9-én hangzott el, a Szombat szerkesztősége és a Yahalom Zsidó Szabadegyetem közös rendezésében lezajlott A magyar–zsidó irodalom létformái című konferencián. A konferencia előadásai a közeljövőben önálló kötetben jelennek meg.

* Részletek a Szombat című folyóiratban (1996/5. 33–38.) megjelent cikkből.

A proletár gyermekkor ábrázolása az irodalomban

IVAN MACA

Marxista kritikánk mind ez idáig nem szentelt kellő figyelmet a proletár gyermekkor és a proletár ifjúkor ábrázolási problémáinak, jóllehet ezek a problémák a munkásosztályból származó vagy ahhoz csatlakozott írók műveiben lépten-nyomon felmerülnek. A kérdésnek minden szempontból nagy jelentősége van, és megérdemli, hogy a lehető legkomolyabban vegyük.

Hogyan tekintszen a forradalmi osztály írója saját gyerekkorára, miként fogja fel a kapitalista rend körülményei között élő proletárgyerekek életét, és hogyan használja fel ezt az anyagot az ideológiai propaganda céljaira és pszichológiánk átformálására? Ezekre a kérdésekre művészi formában mind ez idáig még senki nem adott szabatos feleletet, sőt még hozzászólólegesen sem.

Az újabb nyugati irodalomból egész sor műalkotást ismerünk, melyek szerzői saját gyermekkorukat ábrázolják. Különösen a proletáriátus osztályából származó írók foglalkoznak

Ivan Maca (Mácza János): *Lityeratura i proletariat*, Moszkva, 1927. 110–117. oldal.

E totalitáson belül természetesen megtalálható a használati utasítások végtelen variációja. A „recept” ugyanakkor hiánytalan: kizárólag az arány a hibás. Ha a kommunista világ a konzekvens rossz világa lett volna, sohasem jöhett volna létre keretei között az a számos, a fentiekben említettekhez hasonló tudományos és művészi produktumokban megnyilvánuló túlélési jelenség.

Amikor a diktatúra alatti intellektuális életről beszélünk, jó, ha elkerüljük a szögletes gondolkodás, az apokaliptikus leegyszerűsítés és a szentimentális nyafogás szélsőségeit. Az a Nyugaton még a mai napig meglévő, és a kelet-európai országokról alkotott képet meghatározó szélesen elterjedt elképzelés, miszerint az emberek csupán a dialektikus materializmus kategóriáiban gondolkodtak, csak a hatalom képviselőit dicsőítő portrékat festettek, csak propagandahimnuszokat alkottak, és csak szocreál regényeket és verseket írtak a diktatúra idején, Kelet-Európa történetének csak néhány epizódjára jellemző, és akkor is csak a hivatalos rétegre. A kommunizmus éveiben, a fronthoz vagy a börtönhöz hasonlóan, a rettegés mellett megélhetett bárki szerelmet, reményt és szabad gondolkodást. Ott találhattuk a humort is, azt a sajátos humort, ami önmagában is „túlélési jelenséggé” vált. „A fogoly elméje is elme – mondja Czesław Miłosz 1952-ben –, és nem is kell, hogy ostoba legyen.” Az egyik legkülönösebb és legizgalmasabb román író, Nicolae Steinhardt *Jurnalul fericiu* (A boldogság naplója) címmel naplót írt a börtönben. A börtönben lehetséges boldogság természetesen másfajta, mint az idillikus boldogság, de mégis egyfajta boldogság, amely ugyanakkor magán viseli a tragikus körülmények jegyeit. Amikor így beszélünk, nem arról van szó, hogy a totalitárius kommu-

nista rendszer gáztetteit akarom kisebbíteni, vagy a diktatúra alapvető embertelenségét kétségbe vonni. Nem azt állítom, hogy a rossz jó, csupán azt, hogy tökéletlen, és hogy a földi pokol bizonyos szellemi színvonal nélkül ugyanolyan valószínűtlen, mint a hiányosságok nélküli, makulátlan földi paradicsom.

Hozzá szeretném tenni, hogy a rossz tökéletlensége egyúttal, az elkerülhetetlen előnyökkel és hátrányokkal együtt, elengedhetetlen feltétele is a rosszhoz való alkalmazkodásnak. Intellektuális élet azért is létezhetett a diktatúra éveiben, mert az értelmiségiek – így vagy úgy – alkalmazkodtak a diktatúra feltételeihez. A rendszerváltás esélye egészen az utolsó percig minimálisnak tűnt. Következésképp valamennyien készen álltunk egy hosszú, gyakorlatilag végeláthatatlan menetre. Rezignáció, szublimált csalódás, a konjunktúrák ravasz kihasználása, melankólia és humor – ezek voltak a mi túlélési segédeszközökünk. Mihai Botez, aki 1988-ban kapott politikai menedékjogot az Egyesült Államokban (ma ugyanott Románia nagykövete) világosan foglalja össze a helyzetet:

„Az szokták mondani, hogy a kommunista rendszerben élő értelmiségieknek mindig választania kell a lakáj vagy az ellenzéki szerepe között. Ez durva egyszerűsítés. Ha elfogadjuk egy kommunista társadalmi szerződést, nem jelenti automatikusan azt, hogy lakájok leszünk, amint ezt számos kelet-európai technokrata és »kultúrunkás« esete bizonyítja. Merthogy a kommunista rendszerben létezik gyászos, de valódi, sőt még tiszteletre méltónak is tartható »túlélőművészet«, amely magában foglalja a kiszámított engedelmességet, az önkritikát, a taktikus visszafogottságot és a megalkuvás intelligens alkalmazását. Sok nyugati értelmiségi számára természetesen idegennek, vagy egye-

re. A népcsoportok vagy életformacsoportok aktivistái azt követelték, hogy a csoportjukhoz tartozókat csak csoportjuk tagjai ábrázolhassák.

(...) Csak ha a fekete ábrázol feketét, a zsidó zsidót, a nő nőt, a homoszexuális homoszexuálist, akkor fognak a nem, faj, népcsoport, életformacsoport tagjai az ábrázolásban magukra ismerni, s ennyiben az ábrázolást előítéletmentesnek elfogadni.

(...) Az a politikai követelmény, amely a hiteles ábrázolást azonosítja az önreprezentációval, a művészet s ezen belül az irodalom halálához vezet. Legfőképpen azért, mert – a legrosszabb szovjet hagyományhoz hasonlóan – kizárólag tartalmi ismérvek alapján ítélik meg művészi alkotásokat.

(...) A heteroreprezentáció gyanakvó elutasítása ugyanakkor nemcsak a művészetet öli meg, hanem embercsoportok önmagukra mért apartheidjéhez is vezet. Éppen ezért nem is akarok ennél a torz – az emberi együttélést ellehetetlenítő – javaslatnál hosszabban elidőzni. De ha nem is a megoldásokról, magukról a problémákról érdemesnek tűnik röviden elbeszélgetni konferenciánk témájának szempontjából.

A magyar zsidóság kisebbség. A magyar zsidó irodalom, ha van ilyen egyáltalán, ami kérdéses, kisebbségi irodalom. Amennyiben magyar zsidó író magyar zsidókat is ábrázol, ez a fajta ábrázolás önreprezentációnak tekinthető. Ahogy és amennyiben egy nem zsidó magyar író magyar zsidókat ábrázol, ez az ábrázolás, legalábbis viszonylagosan, heteroreprezentációnak tekinthető. (...)

igen behatóan fiatal koruk kérdéseivel. Olyan szerzőkre gondolunk itt mint például Alfons Pentzoldt, Jack London, Leonhard Frank, Upton Sinclair, Max Barthes, Albert Daudistel, Oskar M. Graf. A dolog teljességgel érthető: a polgári író, akinek gyermekkorában ugyanabban a társadalmi közegben telik el, mint egész későbbi élete, nem érzelked olyasféle szakadást múlt és jelen között, amilyet a munkásból lett író, ezért aztán nem találhat gyermekkorában megfelelő anyagot a művészi feldolgozáshoz. A polgárból lett író gyermekkorában vagy impresszionisztikus élmények halmaza, vagy legjobb esetben „kedvesen” naiv kalandok tárháza, amelyek azonban inkább ifjúsági elbeszélésekhez, semmint a komoly irodalomhoz illelnek. A munkásból lett író éppen fordítva van ezzel: az ő gyermekkorai emlékei egy szörnyűséges élet egységes élményét idézik fel, és vele együtt az öntudatlan örömet, hogy ez az élet már a múlté. Van azonban egy csomó emléke arról a harcról, melyet „az egész világ” ellen kellett vívnia, s amelyből ő került ki győztesen. Ez a harc szinte kiköveteli a művészi feldolgozást.

Ámde éppen ebben a sarkalatos tényben rejlik az efféle szép irodalmat fenyegető legnagyobb veszedelem, melyet a fentebb felsorolt szerzők közül egyik sem került el. Többé vagy kevésbé mindegyikük a romantikus individualizmus vonalán halad. Mindegyikük a proletárelét nyilvánvalóan kispolgári felfogását képviseli, amelynek az individuális boldogság, az individuális karrier és az a törekvés a lényege, hogy az osztályából kiemelkedett egyén a többiek fölé kerülhessen. (...)

Állításaink bizonyításához fel kell idéznünk ezeknek az ön-

nesen ellenszenvesnek tűnik az ilyen stratégia. Elméletben én is hajlandó vagyok igazat adni nekik, miközben keserűen hozzátésem: kívánom nekik, hogy soha ne kényszerüljenek megtanulni ezt a művészetet.”

A diktatúrát jellemző tökéletlen rossznak van egy ritkán szóba kerülő aspektusa, mégpedig az önkényesség. A diktatúrát rendszerint a hiszterikus szükségesség és az abszolút szigor légkörével szokás párosítani. Valójában épp a kommunista diktatúra ékeskedik a rendszer meglepő réseivel, amelyek révén a szabályok megszeghetőkké válnak. Egy törvény hirtelen, minden látható ok nélkül elvesztheti kötelező erejét. Mind-egy, hogy a vezetők szeszélye, a csúcson lévők belső konfliktusai, vagy a földi halandó számára fölfoghatatlan politikai stratégia okozza ezt, a totalitárius norma megszegése fontos szerepet játszik a diktatúra alatti szellemi élet kialakulásában. Első pillantásra úgy tetszhet, hogy az önkényesség csak gyöngíti a hatalom funkcióképességét. Valójában stabilizálja, és a kiszámíthatatlanság zavarba ejtően stabil tényezőjével gazdagítja. Jó példa erre egy bizonyos ellenzéki esete, akinek megszakítják a közeli barátaival folytatott telefonbeszélgetését, miközben engedélyezik neki, hogy hosszú telefoninterjúkat adjon olyan „ellenséges” rádióadóknak, mint a Szabad Európa vagy az Amerika Hangja. Vagy például egy költő a harcos ateizmus országában publikálhat vallásos tartalmú verseskötetet. Ugyanez a „stratégia” teszi lehetővé, hogy a lehető legkeményebb politikai rendőrhatalom országában megjelenjen – mindenki megdöbbenésére – egy, a Securitatét nyilvánvalóan

bíráló fejezetekkel teli regény. A kultúra színpadán az ilyenfajta kivételek segítségével tartható fenn a *funkcionáriusok* számára oly értékes zavar és bizonytalanság légköre. A kérélehetetlenségnek és káosznak, merevségnek és oldottságnak ez a fura keveréke jellemezte minden esetben a kelet-európai, és különösen a délkelet-európai kommunizmust.

Bár tudjuk, hogy diktatúrában lehetetlen mindent észérvekkel megmagyarázni, mégis fölmerül a kérdés: mi a magyarázat az abszolút autoritás szabályától való eltérésre? Hogyan mutatkoznak meg a tetszőlegesség pillanatai egy olyan világban, ahol a visszaélés a norma?

Ennek megvilágításához szükségünk van néhány történelmi adatra.

A román kommunizmus ki- fejlődése, több-kevesebb kivétellel az egész kelet-európai táboréhoz hasonlóan, olyan stádiumokon keresztül történt, melyek során rendkívüli következetességgel követték el bűnököt a kultúra terén. Nicolae Ceaușescu, aki a hatvanas évek közepén jutott hatalomra, úgy döntött, hogy a szovjet modellt elvetve nagy csinnadrattával a sajátját hirdeti meg. Az első kommunista időszak brutális elorozsosítását (e korszakban egyedül Andrej Zsdanov számított ideológiai mércének) egyfajta nacionalizmus képében annak merő ellentéte követte. Mindez gyökeres változásokat eredményezett a cenzúra terén: a helyi hagyomány, különösen ha még „haladónak” is minősíthették, fontosabb lett a kölcsönzött filozófiáknál, sőt egyes esetekben akár még a marxizmusnál is. A történelmet újraírták (század-

Vannak olyan zsidó tapasztalatok, melyeket a zsidók belülről írnak meg, s ennyiben hitelesebben, mint ahogy a nem zsidók megírhatták volna. Kertész Imre *Sorstalanság* című könyve a magyar zsidó irodalomhoz tartozik, abszurd lenne nem ehhez tartozónak tekinteni. Ugyanakkor Radnóti – zsidó sorsa ellenére – magyar költőnek, nem pedig magyar zsidó költőnek érzem, mivel sorsát nem zsidó tapasztalatként élte át.

(...) A nem zsidó magyar író ábrázolta zsidó sem szükségképpen egyoldalú, primitív megtestesítője népcsoportjának, és legkevésbé sem biztos, hogy az antiszemita percepció megtestesülése.

(...) Magyar zsidó irodalom létezik, ugyanúgy, ahogy magyar nőirodalom vagy angol nőirodalom is létezik.

(...) vannak magyar zsidó írók tollából származó művek, melyekben a zsidó tapasztalat döntő szerepet játszik, vannak olyanok, melyekben nem. És itt nem pusztán az úgynevezett téma a döntő, hanem valami majdnem megfoghatatlan, kapilláris jelenléte egy élettapasztalatnak. Ezt akartam Kertész Imre és Radnóti Miklós összehasonlításával kifejezni. Van tehát magyar zsidó irodalom, de nem minden magyar zsidó író vagy költő műve tartozik ide. Hogy melyek igen, melyek nem, erre a kérdésre nem lehet sommás választ adni.

2.

A magyar zsidó irodalomban találkozhatunk egy sajátos esettel, amely – szerintem – különös figyelmet érdemel.

életrajzi és félőnéletrajzi műveknek tartalmát, mely lényegében a következő formulára szorítkozik:

Adva van valamilyen proletár közeg, amelyből a szerző kiemeli e közeg valamelyik fiatal képviselőjét – avagy: adva van egy kisfiú, valamelyik munkás fia, és az ő alakja köré rendeződik vele egy osztályhoz tartozó sorsársainak elnagyoltan ábrázolt élete. Ő az elbeszélés hőse. A szóban forgó kisfiú nemcsak azért válik hőssé, mert ő a cselekmény és az események középpontja, hanem és elsősorban azért, mert van benne valami, ami megkülönbözteti az összes többi szereplőtől, azaz mert más, mint saját osztálya összes többi képviselője.

Eddig a pontig még nincs is semmi szörnyűség a dologban. Hiszen egy elbeszélés hőseinek csakugyan különböznie is kell a többi szereplőtől, különben unalmas lesz, és a szerző az olvasó érdeklődését képtelen lesz fenntartani. A kérdés csupán az, miben tér el a többiektől, miben más, „jobb” vagy „rosszabb” mint társai? Leghelyesebb, ha már előre leszögezzük, mi az, amit a forradalmi írók elbeszéléseinek hőseitől elvárunk: a szerzőnek meg kell legyen az a képessége, hogy osztálya összes pozitív vagy összes negatív tulajdonságait hőseiben összpontosítsa. Ez az, amit az imént felsorolt szerzőknél hiába keresünk. Az ő hőseik „egészen általános emberi” tulajdonságokban különböznek a többiektől. A hőst valamilyen eszméje vagy zsenialitása emeli a többiek fölé.

A hős eszméi vagy zsenialitása – életkorától és lelki érettségétől függően – különféle formákban fejeződik ki. Minél nagyobb lesz az „öntudata”, annál világosabb lesz számára a cél: nagy emberré, híres emberré válni, hogy osztályának min-

szorra is) azzal a céllal, hogy megalkossák a rendszer és a vezér tősgyökeres, ezeréves legitimitását, előkelő és ősi származását. Az ötvenes években betiltott szerzőket a hatvanasokban rehabilitálták, és 1964-ben a bebörtönzött értelmiségieket is kiengedték. Így a szellemi és a tudományos élet körvonalai alaposan átalakultak. Új tabuk születtek: a szovjethatalom és a marxizmus-leninizmus klasszikusai megszűntek szent tehenek lenni, helyükbe a szülőhaza és az elnök lépett. Jóllehet a szovjet hatalom betiltotta Immanuel Kant, Sigmund Freud és Gottlob Frege fordítását, a szülőhazát és az elnököt csöppet sem izgatták ezek a marginális tévtanok. Az értelmiségiek nyugodtan játszhattak a maguk kis üveggyöngy csecsebecséivel, mindaddig, amíg látható gesztusokkal vagy egyértelmű nyilatkozattal nem jelentettek veszélyt a „sokoldalúan fejlett szocializmus” fejlődésére.

1971 után új sztálinizmus jött, de ez „eredeti”, „hazafias” sztálinizmus volt, amely tősgyökeres nagyzási örület köré épült. Így hát – meglepő hatással – folytatódott a hatvanas évek végének ideológiai liberalizmusa. A fenti szerzőkön kívül lefordították többek között George Berkeley-t, Friedrich Schellinget, Rudolf Carnapot, Karl Popper-t (természetesen nem *A nyitott társadalmat*, hanem *A kutatás logikáját*). A lefordított műveket az egyetemen is lehetett tanítani, tudományos cikkekben, sőt akár még a napilapokban is lehetett idézni. A legfontosabb patrisztikai szövegek is napvilágot láttak a bukaresti Biblia Intézetnél, igaz, magánkiadásban, és elretentő áron. A cenzúra funkciója megváltozott, és ez nemcsak Romániában történt így, hanem az összes európai kommunista országban is. Konrád György így írja le ezt a fejlődést: „Sztálin alatt a cenzúra pozitív volt és agresszív. Most negatív és defen-

zív. Korábban arról szólt, hogy mit kell mondani. Most arról okít ki, hogy mit nem szabad mondani.” Jacques Rupnik hozzászól: „Hasonlóképpen lettünk tanúi a tömegterrorról a »civilizált erőszakra« való átmenetnek: a totalitárius államok előnyben részesítik mostanában az öncenzúrát az intézménnyel szemben”.⁵

De a hatalom céljának és stratégiájának ilyenfajta újrafogalmazása nem mindig ad magyarázatot a diktatúra „receptjében” meglévő, egyszerre összekuszáló és kiengesztelő önkényességre. Amikor Mircea Eliade *Aspect du myth* című könyve a nyolcvanas évek elején megjelent az egyik bukaresti kiadónál, az akkori kultuszminiszter, akit egy elvbarátja tájékoztatót a szöveg ideológiai hiányosságairól, azonnal odakérette magához a szerzőt, munkahelyi párttitkárával együtt. Ekkor kezdett elterjedni frókkörökben az az új szólásmondás, miszerint nem a művelődési minisztertől kell félni, hanem a miniszter műveltségétől. A tudatlanságon kívül még a „kultúrbirokraták” ravaszsgától is félni kellett. Példaként egy regényt említék, amely annak ellenére, hogy lekezelően célozgatott a titkosrendőrségre, napvilágot látott és terjedt. Így vált egy ilyen regény a külföldi közvélemény és a román ellenzék állításainak ellenbizonyítékává, bebizonyítván, hogy cenzúra pedig nincs, sőt a kormány liberális. Ugyanakkor a gyanakvás légköre kezdte övezni a regény szerzőjét. Más tollnokok, akiknek műveiből ártatlanabb sorokat is kihúztak, nem tudták megérteni, hogy kollégájuk kellemetlen „igazságait” eltűrték. Csalárd umbuldára, titkos engedményre, árulásra gyanakodtak. Így vetették el e manőverrel a szétváltás termékeny magvát. És ha valaki kellemetlen kérdéseket kezdett föltenni a regényben leírt rendőri visszaélésekről, elég volt csak annyit mondani, hogy a regény tu-

Olyan magyar zsidó frókról beszélek itt, akik zsidó élettapasztalatokat írnak meg, akik azokról mesélnek, akiket belülről ismernek, akiknek gesztusait, viselkedési mintáit, továbbá pszichológiájukat, modorosságaikat kisgyermekkoruk óta értették és értelmezni tudták. Náluk tehát tipikus önreprezentációról van szó. De ami önreprezentáció, az mégsem jelenik meg műveikben önreprezentációként. A figurák zsidó identitása le van tagadva. Ezek a magyar zsidó frók úgy ábrázolnak zsidó figurákat, mintha azok nem lennének zsidók. Óskeresztény iratokot osztogatnak nekik, már a névadással is. Magyarul szólva, zsidótlantíják a regényekben fellépő zsidó szereplőket.

(...) A Pál utcai fiúkban három, minden kétséget kizáróan zsidó fiú szerepel. Ezek közül az egyik, Weisz, jelentéktelen, s mint ilyen, zsidónak is van ábrázolva. Zsidóságára azonban pusztán az író tudatos névválasztása utal. A gittegylet különben is egyfajta zsidó dolog. A grund és a grund védelme viszont nemzeti ügy. Boka János a magyar nemzetet reprezentálja, annak legszebb és legnemesebb vonásaiban.

(...) Molnár Ferenc (...) ebben a könyvében tipikusan magyar zsidó fróként költött.

(...) A regényben a két szélsőséges magatartási formát Geréb és Nemecek testesítik meg.

(...) Geréb a parvenü, Nemecek a pária.

(...) A két zsidótípus még szociológiailag is pontosítva van. Geréb a jómódú zsidó gyerek, aki cselédlánnyal küldetlevelet Bokának. Nemecek a szegény zsidó szabó gyereke.

den tagja úgy nézzen fel rá, mint elérhetetlen ideáljára. Nagy művész, nagy költő vagy író-filozófus lesz belőle, kicsit talán még apostol is.

Elfogadhatjuk, hogy ebben van némi igazság, méghozzá kétféle értelemben is. Először is a tényszerűség értelmében, amennyiben magának az írónak az életrajza elevenedik meg a műben. Másodszor pedig pszichológiai értelemben, amennyiben pszichológiailag hiteles lehet, hogy egy szertelen öntudatú fiatal ember, aki homályosan igazságtalannak érzi, hogy a vele egy ívásúak nem értik meg őt, elagyabugyalják, kigínyolják eszményeit, hogy tehát egy ilyen ifjú elfordul közegétől, és szeretne „örökre” kitörni belőle.

Ez az igazság azonban csak a pszichológia igazsága, a több-kevésbé tartós benyomások és hangulatoké, s nem több ennél. Nem állítjuk, hogy efféle benyomásokat ne lehetne felhasználni a munkásoknak és a munkásokról szóló önéletrajzi vagy más irodalomban. De erős kétségeink vannak aziránt, hogy ezek a benyomások az elbeszélés magvát alkotják. Ellenkezőleg, úgy gondoljuk, hogy lelki alkatát tekintve minden proletár, föltéve, hogy hű maradt osztályához, mindig szeretettel fog érezni osztálytestvérei iránt, egyszerű rokonai, szülei iránt, merőben függetlenül attól, milyen haladvány szerint nő „zsenialitása”. Ha pedig átmenetileg el is szakadt osztályától, idővel vissza kell térnie hozzá. Minden erejével az őt szülő osztályért, nem pedig „az örök dicsőségért” kell dolgoznia. „Dicsőségre” nem saját személyében, hanem osztálya tagjaként fog szert tenni. (...)

Igen, ezek a társadalom legmélyéről fölemelkedett frók, akik

lajdonképpen az ötvenes évekre, a Ceaușescu előtti sztálinizmusra utalt, vagy az olyan kivételes esetekre, amikor az ilyen körülmények valahogy fennmaradtak.

Más ízben egy „bátor” szöveg fölbukkanását valamelyik funkcionárius pillanatnyi nagylelkűségi rohamával lehetett magyarázni. A „művészek” iránti jóindulatú gesztusával eltelve most megnyugtathatta a lelkiismeretét. A lélekét terhelő számtalan, naponta okozott szenvedést jótettell ellensúlyozhatta. Arra is van esetünk, amikor hirtelen engedélyeztek egy könyvet vagy egy szerzőt, csupán azért, mert a betiltás személyes kezdeményezője eltűnt. Heidegger nagysokára tudott csak megjelenni, miután az ideológiai tisztaság egyik legszigorúbb fegyőre váratlanul lelépett, és a marxista esztétika professzora lett Nyugaton.

Ilyen bonyolult tudott lenni az önkényesség „archeológija”. Néha megrendezték a kiszámíthatatlanságot, hogy titkos manővereket leplezzenek vele, más alkalommal – a balkáni népeknek a hozzávetőleges és a *beau geste* iránti vonzalma eredményeképp – valóban kiszámíthatatlanok voltak.

A diktatúra alatti intellektuális túlélés technikája nemcsak abból állt, hogy az előnytelen helyzetből, a rossz tökéletlenségéből és a kiszámíthatatlanság kanyarjaiból a lehető legjobbat hozzuk ki. Hogy mindez lehetséges volt, azon is állott, hogy az ember jól tudta kihasználni a marginalitást. Általában elfeledkezünk róla, hogy Oroszországot és Kínát kivéve az összes kommunista ország kis ország volt, mintegy magától értődő módon felszerelve az elszigeteltség, a „közép-

ponttól” való messziség és a történelmi jelentéktelenség makacs tudatával. „A kis kultúrában születettek büszkesége mindig megsérül” – mondja E. M. Cioran egy könyvében, amely még Franciaországba kerülése előtt jelent meg.⁶ Ez a gyakran kisebbségi komplexus formáját öltő büszkeség részint hajlamossá tesz egyfajta mazochista önpusztításra, a reménytelen történelmi elégtelenség érzésébe való belenyugvásra, részint a valamit végbevivés kompenzáló érzésére, a kedvezőtlen feltételek ellenére történelmi önérvényesítésre. A kis kultúrából elszármazott értelmiségi mindig demonstratív módon lép föl: *meg kell mutatnia*, hogy ugyanolyan okos, mint a nagy kultúrákból származó kollégák, hogy otthon van a legutolsó divatos tanokban, és hogy nem lehet a provincializmus bélyegét rásütni. Igyekezete elkeseredett igyekezet, ambíciói ugyanolyan nagyok, mint elkerülhetetlen csalódásai. Egy ilyen értelmiségi sohasem csak önmagát képviseli. Az a rögeszméje, hogy egész országát reprezentálja, és személyesen felelős azért a képért, amelyet a nagyvilág az ő népének a kultúrájáról alkotni fog. Mivel meg van győződve arról, hogy egy olyan társadalom szószólója, amely szerencsétlen földrajzi és szellemi helyzet áldozata, a mi értelmiségünk minden erejét latba fogja vetni, hogy bebizonyítsa a kedvezőtlen háttér ellenére is meglévő versenyképességét. Ennek következtében tevékenysége épp akkor lesz normális, amikor leplezni próbálja a marginalitásból fakadó abnormalitást, az otthoni képzés és szellemi arzenál hiányosságait.

Mircea Eliade naplójából vett idézettel illusztrálom ezt a gondolatot. Amikor egy francia tudós megkérdezte, hogyan sikerült neki mindvégig felmutatnia kimerítő gazdagságú jegyzetapparátust, így válaszolt: „Mivel olyan kis kultúrá-

(...) Molnár Ferenc azonban zsidótlantja regényét. Sem Geréből, sem pedig Nemecekről nem tudjuk meg, hogy zsidók. Nemecek neve persze idegenül hangzik, nem magyarosított, feltehetően cseh. Ennyi jelzésre volt csak az írónak szüksége.

(...) Ha Molnár Ferenc Gerébet és Nemeceket zsidóknak ábrázolta volna, a szociológiai és történelmi konkrétság kárt tett volna az elbeszélte történet egyetemességén. A zsidótlantás tehát itt emelte a mű művészi kvalitását.

(...) Déry Tibor *A befejezetlen mondat* című regényében „zsidótlantja” a Parcen-Nagy családot. Ő nem úgy zsidótlant, mint Molnár Ferenc, tehát nem egyszerűen említés nélkül hagyja, hogy egyes hősei zsidó tapasztalatot élnek meg a regény folyamán, hanem, hogy félreértés ne essék, többszörösen hangsúlyozza, hogy zsidó hősei nem zsidók.

(...) Déry esetében kódosításról beszélhetünk. Ugyanakkor egy igen sikertelen kódosításról.

(...) Egy pillanat kétségünk nem lehet, amikor ezeket a kegyetlen és mulatságos epizódokat olvassuk, hogy a lipótvárosi polgárságról van szó, méghozzá a zsidó lipótvárosi polgárságról. Még a szocialisták iránt érzett alacsonyabbrendűségi komplexussal tüzdelt reménytelen szerelem sem egyszerűen burzsoá érzés, hanem a marginális zsidó burzsoá sajátja.

(...) Lengyel Péter *Cseréptörés* című regényében (...) a történet megragadóan van megírva. Csak valamilyen módon valószínűtlenül marad. Kevésbé megrázó, mint lehetne,

kapiskálnak valamit osztályuk forradalmi tanításából is, nem hisznek sem általában az „életben”, sem saját osztályukban, sőt még saját magukban sem.

Gyermekkoruk tele volt iszonyattal. Megannyi kellemetlen emlék. A proletár apa – részeges alak, kegyetlen és zord. Az anya – vörösré sirt szemű, megtört öregasszony. Pajtásai – huldigánok. Mindaz, ami ettől eltér, a zseniális kis mártírban és pár naiv, de derék legénykében – a hős hű barátaiban – testesül meg. Felmerül a kérdés: csakugyan ez lenne minden, amit proletár gyermekkorunkról elmondhatunk? Csakugyan ilyennek maradtak meg emlékezetünkben apánk, anyánk, pajtásaink? Csakugyan nem kaptunk tőlük egyebet, mint pofonokat, könynyeket és huldigánkodást? Hát csakugyan ez volt a mi gyermekkorunk?

Nos, nem, nem ez volt. Nem így élnek emlékezetünkben a szüleink, habár életünkben valóban nem volt sok öröm. Hazugság, keresztül-kasul hazugság az, amit a szóban forgó írók a realizmusra hivatkozva el akarnak hitetni velünk.

Mert gyermekkorunkra, csakúgy mint egész múltunkra mai tudatunkkal tekintünk vissza. Márpedig ha öntudatlan gyermekből öntudatos proletár-forradalmárrá fejlődöttünk, akkor múltunknak nemcsak negatív oldalát fogjuk látni. Igaz, romantikusan idealizálni sem fogjuk emlékeinket, hogy szentimentális kis életképekkel csaljunk könnyeket az olvasó szemébe. Nem, gyermekkorunkra mi mai szemmel, a forradalmi osztály nézőpontjából fogunk tekinteni.

Akkor majd egészen más képet kapunk róla, amelynek semmi köze nem lesz Pentzöldt és Sinclair elbeszéléseihez. Nem

hoz tartozom, ahol dilettantizmus és improvizáció majd-hogynem elkerülhetetlenek, komplexusokkal tele kezdem meg tudományos pályámat. Mindig aggasztott a gondolat, hogy nincsenek *naprakész* információim. Ezért soha nem tudtam egy kéziratot nyomdába küldeni, amíg meg nem győződtem róla, hogy majdnem mindent olvastam, amit e témában valaha írtak.¹⁷ A már meglévő igazságok „felfedezésétől”, mások szavainak megismérlésétől, a román könyvtárakban nem található alapvető művekben való tájékozatlanságtól való rettegés döntő motivációja lett az Eliadéhoz hasonlóan a nagy birodalmak periferiáján formálódott értelmiségiek szorgalmának és alaposágának.

Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy a kommunista diktatúrák által ránk kényszerített marginális körülmények között viszonylag normálisan működő intellektuális élet a marginalitásnak olyan tapasztalatára épült, amely e kis országok esetében nem a kommunizmus következménye volt, hanem már előtte létezett. Akárhogy történt is, a kétfajta marginalitásnak ez a *sui generis* kombinációja olyan értelmiségi típust eredményezett, amely már rég elavult a nyugati társadalmakban, és amely valószínűleg rövidesen el fog tűnni Kelet-Európából is. Legszívesebben a „nonprofit értelmiségi” kifejezést használnám, olyan értelmiségit érve ezen, aki külső motiváció, nyilvánvaló végcél nélkül végzi a munkáját. Nem szűkíti le hivatászeretét a pillanat érdeke szerint, nem az ülések meghatározott napirendjéhez idomítja erőfeszítéseit, és kérdéseit sem a szponzorok kiszámítható nagylelkűségére spekulálva teszi föl. Pöre elméletek hallucinatorikus hatásának rabjaként, a konkurencia, valamint a mechanikus akadémiai számlétra kényszerítől megszabadulva, ez a fajta kutató nem illik bele az intézményes életbe. Ő saját maga intézménye. A

legrosszabb esetben belevész ragyogó, szónokias előadásai-ba, és azt kockáztatja, hogy bájos tévedés lesz belőle. De ha sikeres lesz, akkor sikere a szabad kutatás, a konvencióktól mentes problémaközelítés, a kiszámíthatatlanság sikere. Annak az értelmiséginek, akire én gondolok, nincsenek gátlásai a tudományközi határok átlépését illetően. Miután megtanulta a hivatalos támogatás híján való túlélést, nem érez felelősséget a külső tekintélyek iránt; saját tehetsége és hatékonysága elég igazolás számára, és annak sem éri szükségét, hogy számot adjon „eredetiségéről”. Lehet közgazdász, akit Edmund Husserl és Ludwig Wittgenstein érdekel; lehet bölcész, aki a posztkommunista országok piacgazdaságát is tanulmányozza, vagy fizikus, akit a misztikus irodalom köt le. Egyetlen kritérium vezérli, egyetlen rugó mozgatja: a tudásszomjé. Az a *curiositas* ösztökéli, amelyet Cicero a haszontalan tudás forrásának tartott: *nulla utilitate obiecta*. A mai kutatók anélkül is képzetek, hogy tudnák, mi a tudásvágy. Az ideális kutató hűségesebb a szokratészi hagyományhoz, amely szerint a kérdés fontosabb a válasznál, az út bizonyosabb a célnál.

Nem véletlen, hogy valaki Szokratészre hivatkozik a diktatúra alatti értelmiségi túlélésről vitatkozva. Ahol az írott kultúra nehéz vállalkozássá válik, ott fontos szerephez jut a szóbeliség: kiváltságos médiumként hallatlan jelentőségre tesz szert a szabadságért és a cenzúrázatlan kommunikációért való harcban. Ahol a hivatalos iskolarendszer is egy elembertelenített ideológia prédája, fontossá válik az autonóm oktató, a mester, aki a rendszeren kívül van. Kis-csoportos találkozók kávéházban, parkban vagy barátok lakásán az akadémiai intézmények – bizonyos határokon belül megtűrt – helyettesítői lettek. A korábbi kommunista országok rendhagyó szellemtörténetét csak úgy lehetne

kevésbé meggyőző, mint lehetne. Mert a főhős itt is zsidólanítva van. Persze ha valaki elolvassa a történetet, tudja, hogy zsidótörténetről van szó, igaz, csak akkor, ha nem sokkal fiatalabb az írónál. Különben csak a történet egy része fog elhatolni hozzá.

(...) Lengyel története azért különösen érdekes a mi szempontunkból, mert itt az önábrázolásnak egy egészen sajátos fajtájával van dolgunk. Az író zsidó, aki egy tipikus zsidó komplexum történetét meséli el a holocaust korából. A történet elbeszélése önanalízis formájában történik. Amikor a regény megindul, nem tudjuk, hogy zsidó történetet hallunk. Az író-hős maga sem tudja, hogy zsidó, s így fogalma se lehet arról, hogy önreprezentációja zsidó önreprezentáció a holocaust korából.

(...) Én például Proust Swannját csak zsidónak tudom elgondolni, úgy, ahogy az író megírta. Önábrázolás vagy heteroreprezentáció? Is-is? Ez érdektelen, pedáns kérdés. Az *eltűnt idő* nyomában a francia irodalomhoz tartozik. Celan azonban zsidó német vagy német zsidó költő, s úgy is olvassuk.

(...) A magyar zsidó irodalom mindig más értelemben volt zsidó, (...) nyelvisége mindig is a magyar irodalomba helyezte.

Minden különálló erős szín szépen fest a palettán. Van, amikor szépen fest, van, amikor kevésbé szépen, magán a festményen. Előzetesen nem tudjuk eldönteni, hogyan fog ott festeni. Ahhoz először látnunk kell a festményt.

pezzsimista lesz ez a kép, hanem osztályelvéen objektív. Nem apostolként, heroikusan mutatja be a hőst, akire még a vértanúság dícsfénye is rávetül, hanem osztályharcosan. Ez a kép nem az individuális másságra, hanem – lehetőség szerint – a kollektivitásra fog összpontosítani. Nem esetleges lesz, hanem törvényszerű, nem dezorganizálja, hanem szervezi az osztály-öntudatot.

Konkrétan szólva: amit az osztályra számára alkotó proletárrítótól megkövetelhetünk, ha gyermekkori emlékeihez nyúl, az az, hogy ne úgy tekintsen erre a „témára” mint a polgári esztétika teljes örökségét vállain hordozó irodalmár, hanem úgy mint osztályának öntudatos, cselekvő tagja. Hogy ne csak „emlékezzen”, hanem emlékeit felhasználva segítsen megoldani a proletárgyermekek életének számunkra ma is aktuális problémáit. Természetesen nem idealizálással, moralizálással vagy utópisztikusán, hanem napjaink tényeinek és irodalmának határain belül. Vagy talán számunkra már nem jelentenek problémát a részeges apák és a családi botrányok, a proletárfiatalok érzelmi nevelése szempontjából? Nem jelent problémát a gyermek kapcsolata tanárával vagy pajtásaival? Már hogyan jelentene. Nagy probléma ez, sőt ha úgy tetszik, gyönyörűségeen szép probléma. Márpedig ha ez így van, akkor kibékülhetünk-e azzal a megoldással, amelyet a szóban forgó írók nyújtanak nekünk? Természetesen nem. Nekünk nem olyan hősök kellene, akik ellenünk vagy rajtunk kívül oldják meg a mi problémáinkat, hanem hús-vér emberek, akik általunk és értünk harcolnak és élnek.

FORDÍTOTTA SZILÁGYI ÁKOS

megírni, ha figyelembe vennék a szóbeliség bajnokainak e csapatát, akik sokszor – az elszálló szavakon, improvizációkon és replikákon kívül – semmi maradandót nem hagytak maguk mögött az utókorra. Az egyetemi karrier érvényes szabályai szerint e csapat a kudarc csapata. Valójában a kimondott szó volt az élet hordozója és a fennmaradás biztosítója a helyi kultúrában. Azt hiszem – és ez elsősorban Romániára igaz –, hogy a beszédművészet eufóriája magyarázatot ad az „fróasztalfióknak írt irodalom”, vagy a szamizdat hiányára. A szükségleteket a párbeszéd, a le nem írt szó, az illanékonyág rejtett agoráján lehetett kielégíteni.

Vicces, hogy még a politikai börtön is beszédművésztet inspirált. A többszemélyes celákban a legkülönbözőbb előadásokra és vitákra került sor, amint a kényszerű program ezt lehetővé tette. Történetek, elbeszélések, imák segítségével frissült föl az emlékezet a csoportban. A beszédművészet ilyen körülmények között a szellemi túlélés egyik akrobatikus formájává változott, szigorú szabályok szerint működő szellemi diszciplínává, amely ki is termelte a „profik” egész nemzedékét. Anekdoták hosszú sora született, melyeket stílusban valahol a zenbuddhizmus bölcs paradoxonai, a chaszid típusú történetek és a korai kereszténység sivatagi egyházatyáinak apoftegmaí között lehetne elhelyezni. A történelem létrehozta azt a börtönváltozatot, amely megszabadította az embert a történelemtől, és annak előrejelzhetőségétől. Az ilyen börtönben intellektuális élet csakis saját lényegéből táplálkozva virágozhatott anélkül, hogy bármilyen értelmes motivációhoz is köze lett volna. Egy alkalommal például tanúk előtt magyarázta el egy lelkes filozófus a Karl Jaspers és Heidegger közti különbséget cellatársának, egy ámuló parasztfiúnak. „Mennyire értelmetlen e subtilis dolgokkal ennyire alkalmatlan hallgatóság előtt foglalkozni” – mondták neki a barátai később. „A különbséget egyszer s mindenkorra kell meghatározni” – válaszolta a filozófus. Ez az epizód emlékeztet engem egy helyre Goethe *Wilhelm Meister*-ében, ahol egy csapat vándorszínész megtartja a meghirdetett előadást, holott senki sem nézi. Ez tökéletes kép a diktatúra alatti intellektuális életről, mivel a kultúrával való foglalkozásnak, a kultúrateremtésnek egyetlen értelme van a totalitárius rendszerben, mégpedig az, hogy csinálni *kell*, tekintet nélkül a közönségre, a körülményekre és az eredményre. Természetesen ez azzal a kockázattal jár, hogy könnyen elvesznek az összefüggések, hogy a nyilvánosságnak való elkötelezettség szüksége elsorvad. De e kockázat nélkül lehetetlen a túlélés.

Ez a börtönmodell magától értetődően kiterjedt a diktatúrák képében létező nagy börtönökre is. És szeretném még hozzátenni, hogy generációm legtöbb valamirevaló értelmiséjje ennek a hajdani foglyok társaságában élvezett „képzésnek” a produktuma. Az 1964-es amnesztia után lehetőségük nyílt rá, hogy továbbvigyék az intellektuális életnek ezt a fajta, napjainkban már ismeretlen hagyományát.

Az olyan hajdani politikai foglyok, mint Constantin Brancuși, Tristan Tzara, majd Mircea Eliade, Eugène Ionesco és E. M. Cioran triója, akik valamennyien a második világáború előtt, egy jó iskolával és a nagy európai egyetemeken diplomázott, jó tanárokkal büszkélkedő demokratikus Romániában tanultak, a folyamatosság garan-

ciájává váltak a szemünkben. A világ körülöttünk másról sem beszélt, mint hagyománysegésről, az „újról”, amely véget vetni hivatott a „réginek”; a kommunizmus „ragyogó jövőjéről”. Mi pedig egyre inkább éreztük a legitimitás szükségességét, amit csakis az előző nemzedékekkel való kapcsolat adhatott meg nekünk. Gyógyító hatása miatt volt szükségünk arra az érzésre, hogy jóllehet kietlen országban élünk, nem vagyunk holmi sivatagban lakó, erőtlények. A börtöntjárt emberek pedagógiai jelenléte megerősített minket eme érzésünkben.

Számomra, és még sokak számára, így lett Constantin Noica egy, a gondviselés kegyéből kiszabadult fogoly. Noica iskolatársa és barátja volt Eliadénak, Ionescónak és Ciorannak. Úgy döntött, hogy *nem* emigrál, és ez kilenc év házi őrizetet, valamint hat év börtönt hozott számára, miután egy politikai perben többedmagával azzal vádolták, hogy fiatalokat személyi igazolványuk meghamisítására buzdított. (A bizonyítékot az az „identitásról” szóló részlet képezte, mellyel Hegel *A szellem fenomenológiáját* indítja.) Találkozásunkkor már idős volt és eufóriás. Annyira harmonikusan sikerült feldolgoznia a börtönidőket, hogy arra a meggyőződésre jutott: letaroztatása a lehető legjobbkor történt, éppen amikor gondolatainak – holtpontra jutván – akármilyen dramatikus módon is, de vitamininjekcióra volt szüksége. (Az ilyenfajta nyilatkozatoknak köszönhetően jellemezte őt Cioran az egyik könyvében úgy, mint a „gonosz szeme előtt áruhát öltő”, a pokol közepén „turistaviselkedést” tanúsító embert.) Hogy a fővárosbeli zaklatásokat elkerülje, 1975-ben Noica visszavonult a nyilvánosságtól, és egy kis hegyi községben (Paltinis), ahogyan mondani szokta, „1200 méterrel az emberiség fölött” szigetelte el magát. Egy öreg kunyhóban volt nyolc négyzetméteres, fatűzhellyel fűthető szobája, és az erdészek étkezéjébe járt enni. De ez az elszigeteltség nem tartott sokáig. Lassacskán elkezdtek különféle bölcsességre áhító, és „*maître à penser*” után vágyó emberek – elsősorban fiatalok – látogatni őt. A titkosrendőrség nem tudott szemet hunyni e búcsújárás láttán. Bizonyos határig eltűrték őket, ha volt lehetőségük némi kontrollra, és e látogatások „ártatlan” voltának a bizonyítására. A rendőrség úgy gyakorolta hatalmát, hogy időről időre kihallgatta a hajdani foglyot, valamint időnként egy-egy akarategyenre látogatóját is.

(Az 1989-es forradalom után a nagyszabású rendőrségi archívumban – Nagyszabású a Paltinishez legközelebb fekvő város – egy egész, az idős filozófus és látogatói közti beszélgetés magnófelvételeivel megtöltött szobát találtak. A paltinisi találkozók ilyen óvatossági rendszabályok keretei közt folytatódtak egészen 1987-ig, Noicának egy combnyaktörés következtében bekövetkezett haláláig. Egy joghurtjára szemet vető patkány kergetése közben történt a végzetes botlás.)

Miből állt Noica pedagógiája? Számára a legfontosabb követelmény a minimális szakmai jártasság volt. Minden, a filozófia iránti szeretetét előtte kinyilvánító fiatalnak felajánlott tíz bevezető leckét a klasszikus görög nyelvbe, valamint ellátta őket azzal a tanáccsal, hogy tanuljanak meg németül, és olvassák el a „száz fontos értelmezést”. Magam is részt vettem például egy elmélyült Platon-szemináriumon (ahol különös hangsúlyt kaptak az első periódus aporetikus dialógusai), egy

Hegel-szemináriumon, és egynehány Plótinoszról és Descartes-ról szóló vitán. Ezután következett egy élénk eszmecsere a mi kutatási terveinkről és a professzoréról. De eltekintve ezektől a technikai gyakorlatoktól (melyek jelentőségét nehéz megérteniük mindazoknak, akiknek nincs tökéletes képük a nyomorúságos körülményekről), Noica pedagógiája a szellem egyfajta, a kommunista társadalom szűkös élet- és munkakörülményeitől el nem rettenő felkészítést jelentett. Egyik kedvenc mondása így hangzott: „Észre fogjátok venni, hogy a belső határokat nehezebb megszegni, mint a külsőket.” Egy másik: „Ne törődjétek a pillanatnyi körülményekkel. Fogjátok föl a történelmet a meteorológiához hasonlóan: az ember nem változtatja sorát és eszméit az időjárás szerint. A történelemnek szüksége van cirkuszi lovakra. Én arra kérek titeket, hogy legyetek versenylovak.” Ha megkérdezték, hogy miért nem gondolt sohasem az emigrálásra, válaszul hosszú fejtegetés következett az *önként vállalt korlátok* okozta megalégedésről, a hiánynak gazdagító, a bőségnek ezzel szembeni elszegényítő hatásáról. „Inkább élek olyan országban, ahol még minden ránk vár, mint olyanban, ahol a nagy szellemi kalandok kora már lejárt. Mit csinálhatnék, ha Nyugat-Európába mennék? Nem találnám meg a helyemet, hacsak nem kezdenék foglalkozni valamiféle jelentéktelen Arisz-

totelész-kommentátorral, nem vetném magam bele valamilyen apokrif szövegbe, valamilyen bizonytalan töredékbe. Itt a legnagyobb nyugalomban szentelhetem magamat magának Arisztotelésznek. Az »alexandrinizmus« ideje még messze van. Hadd örüljek az »archaikus« üdeségnek, és hadd ne mulasszam el – a valóságos tökéletlenségétől befolyásolva – a *lehetőséggel* való foglalkozásnak a kiváltásos élményét.”

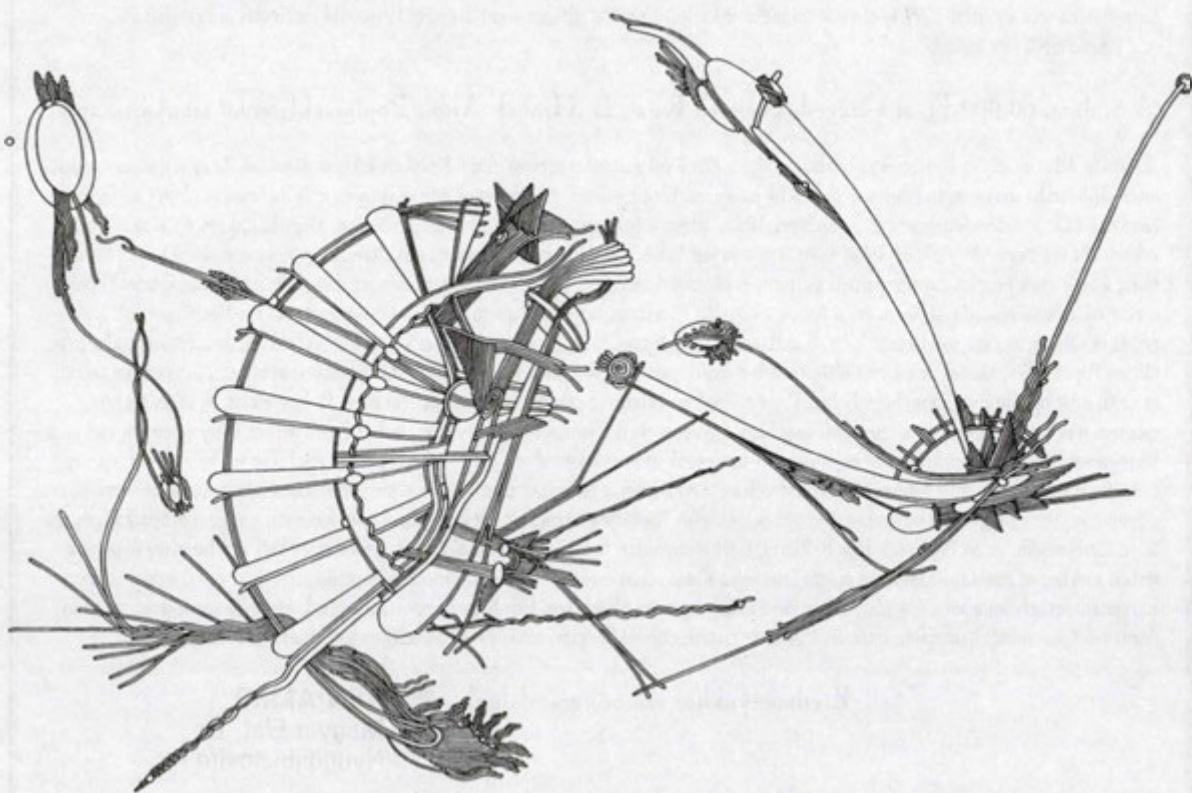
Nem tudom, hogy Constantin Noica komolyan gondolta-e, amit mondott. Lehet, hogy csak el akarta terelni figyelmünket a mindennapok drámájáról, hogy bátorságot öntsön belénk. De ha komolyan gondolta, amit mondott, akkor sem vagyok biztos benne, hogy igaza volt. Ám hatása kétségkívül volt a szavainak. Sokan közülünk, magamat is ide sorolom, az ő gondolkodásmódjának átvételéből következő „kódosításnak” köszönhetjük, hogy túléltek. Még ma sem értem meg igazán, mekkora árat fizettünk ezért a túlélésért, milyen súlyos, gyógyíthatatlan mentális és pszichés zavarokat okozott ez nekünk. Néha hajlamos vagyok azt hinni, hogy a helyes válasznak Bruce Ackerman kérdésére, vagyis: „Hogyan volt lehetséges a túlélés egy kommunista diktatúrában?” – így kéne hangzania: „Túléltem!”

FORDÍTOTTA BOTOND ÁGNES

JEGYZETEK

1. Stefan Heym, idézi Jacques Rupnik, *The Other Europe*. London: 1988. 201.
2. Rupnik, *The Other Europe*, 201–202.
3. Gabriel Liiceanu, *Jurnalul de la Platinis*. 2. kiad. Bukarest: 1991. 6.

4. Mihai Botez, *Intellectualii din Europa de Est*. Bukarest: 1993. 52–53.
5. Konrád György, idézi Rupnik, *The Other Europe*, 238.
6. E. M. Cioran, *Schimbaria la fata a Romaniei*. Bukarest: 1936. 33.
7. Mircea Eliade, *Fragments d'un journal*. Vol. I. Paris: 1973. 13.

Az ABN AMRO Magyar Élet- és Nyugdíjbiztosító Rt. üzletmenetének megszervezésével egyidőben levélíró-pályázatot hirdetett, „Mondhatta volna szebben is...!” jelígyével. A pályázat célja az volt, hogy a beküldött pályamunkák alapján gyökeresen átforgalmazzák azoknak a leveleknek a stílusát, amelyekben a késedelmes fizetéseket, adókat értesítik.

A beérkezett több száz sziporkázóan ötletes pályamunka közül a zsűri – melynek elnöke Lengyel László volt – az 1. helyezést és az ezzel járó 100 000 Ft pénzzutalmat a kistarcsai Kereszti Ferenc alábbi pályamunkájának ítélte:

„Mélyen Tisztelt, Szép Reményű Barátunk!

Mindenekelőtt elnézését kérem, hogy – minden bizonnyal sok – bokros teendője közepette levelünkkel zavarjuk, de úgy gondoljuk, nem lesz az Ön számára érdektelen, ha ezen értesítésünkkel tudomására jut, hogy a 9876/54 kötvényszámú szerződésén – melyet társaságunk iránti bizalma jeléül, saját elhatározásából szíveskedett kötni velünk –, megbízhatónak tartott nyilvántartásunk szerint 1234 Ft hátralék szerepel. Az utolsó időszak, melyet Ön volt szíves az előzetes megállapodásunknak megfelelő összeg befizetésével rendezni, 1997. május ha-va volt. Felhívjuk becses figyelmét, hogy abban az esetben, ha nem szíveskedik lépéseket tenni a fentiekben említett hátralék kiegyenlítése céljából, a rendezés esedékességétől számított 90. naptól biztosítónknak, legnagyobb sajnálatunkra, nem áll módjában magára vállalni az Önre vonatkozó kockázatviselést.

Amennyiben a szóban forgó hátralékát már volt szíves rendezni, csak e sorok megírásáig nem szereztünk róla tudomást, kérjük, levelünket tekintse az Önrel való gondoskodásunkkal kapcsolatos érdeklődésnek, és nyilvántartásunk pontosítása céljából legyen szíves tájékoztatni minket intézkedéséről.”

A 80 000 Ft-os 2. díjat Koltay Ágnes budapesti pályázó Öröknyit idéző levele nyerte:

„Dr. Kocsis Elemér részére
Tisztelt Uram!

Azt a sajnálatos hírt kell közölnöm Önrel, hivatalomból kifolyólag, hogy Ön nem lehet dr. Kocsis Elemér.

Kocsis úr ugyanis 1997 áprilisán folyamatosan, megbízható precízióval, minden hónap első keddjén, a délelőtti órákban felkereste a lakóhelyéhez legközelebb eső postahivatalt, és befizette biztosítótársaságunk részére a havi négyezer-kettőszázötvenhét forintot, majd átsietett a szemközti Jégvirág cukrászdába, hogy elfogyasson egy franciakrémet.

T. Uram! Ön mindezt nem teszi.

Ezért kérem, 30 napon belül szíveskedjen tisztázni személyazonosságát, és értesíteni társaságunkat a dr. Kocsis Elemér névre szóló, 7834-6179 kötvényszámú szerződés további sorsáról. Ellenkező esetben kénytelenek leszünk Kocsis urat eltűnt személynek nyilvánítni, és biztosítását a fent említett 1997 áprilistól számított 90. naptól kezdve felfüggeszteni. Reméljük, sikerrel jár Kocsis úr keresésében.

Köszönjük fáradozását!”

A 3. díjat, 60 000 Ft-ot a szegedi Németh Rita „B. Hrabal: Áhoj, Poplácsek!” című munkája kapta:

„És aznap délután feljött Poplácsek, a biztosítós vigéc, akit Duska úrnál ismertem meg a Kecskabak kocsmában, ahol egy szépséges tavaszi estén delíriumba sírta magát, hogy már harmadik hete nem kötött üzletet, és a gyerekek sírnak otthon, a disznó meg az ólajtót rágja, és aztán Poplácsek a földön fetrengett, és a vendégek lábát ölelgetve zokogott, hogy ő milyen szerencsétlen, megátkózták, miért is nem ment inkább könyvelőnek, de ő inkább sokat akart, aztán ez lett belőle, és akkor megszántam, és mondtam, hogy nekem szükségem van biztosításra, kössük csak meg itt a söntéspultnál gyorsan, és öblítsük le még egy sörrrel, és aztán már minden szép volt, na, szóval, jött fel Poplácsek a salétromos lépcsőfeljáróban, és én éppen a konyhát festettem, hogy meglepjem Pipsit, a feleségemet, aki egy bisztróban volt kasszír-nő, és bevallom, amikor megláttam az én ügynökömet, már bántam, hogy olyan nagy szívem volt a Kecskabakban, de azért szépen beinvitáltam Poplácseket, akinek az esküvői öltöne volt a munkaruhája, lesöpörtem két hokedlit, aztán vodkával kínáltam, és akkor azt mondta az én saját bejáratú vigécem, hogy Bohusek, ne csináld ezt velem, te már három hónapja nem fizeted a biztosítást, és akkor én hüm-mögtem meg az áremelkedést emlegettem, meg hogy segítenem kell a mozgássérült bátyámat, holott én is tudtam, hogy a pénzem azokon a híres-neves házi lakodalmakon ment el, amiket itt tartottunk az utca lakóival az Örökkévalóság gátján, ahol sose süt be az udvarra a nap, és ha Pipsi itthon van, még nyáron is begyűjt velem, szóval, hogy a biztosítási pénz lavórban meg vödörkben felhordott sörre ment el, és eszembe se jutott, hogy azt a biztosítást fizessem belőle, amit Poplácsek ügynök úr sírt ki belőlem azon a bizonyos mámoros éjszakán, de ezt az én Cerberusom, az én Poplácsekem is tudhatta, mert azt mondta, hogy Bohus, Bohuskám, én értem, hogy kell az a bizonyos nyomás a fejben azokhoz az írásokhoz, amiket a prágai Literatura Kiadó aztán megjelentet mindnyájunk gyönyörűségére, de törleszd a díjat is, mert ha, teszem azt, elviszi a sör a májadat, akkor Pipsi asszonynak egy fillérje sem lesz, hogy fizesse a temetésed, úgyhogy gondolkozz, és aztán dönts jól, fizess minél hamarabb, aztán ha már törlesztettél, eljövök megint, amikor házi lakodalmom lesz, és akkor iszunk, jó!”

Eredményükhöz szívből gratulálunk!

 ABN-AMRO
Magyar Élet- és
Nyugdíjbiztosító Rt.

Fele

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Volt egy vitaféleség, kerekasztal, beszélgetés a kritikáról, mindegy, hogy hol és mikor (nem régen, nem messze); sok érdekes ember, érdekes eszme, hogyan kell írni, mit, miért. És hogy kinek.

Az olvasónak, persze, hogyne.

Legalábbis volt, aki szóvá tette: a kritikának az olvasóhoz kell szólnia, őt kell – hangzott el – megszólítani; s mi több, a kritikus érezzen felelősséget az olvasóért, vagy az olvasó–mű találkozás előmozdításáért, szövegének az olvasó számára érthetővé tételéért. *Felelőség*, ez ütötte meg a fületem.

Mert az nem mehet tovább, sugallta (nem mondta) a hozzászólás, hogy az olvasó semmibe van (nincs) véve, nem érti, amit neki írnak, egyes kritikusnépek nem érzik át felelőségüket, melyet vállukra hivatásuk ráterhel.

Itt abba is hagyhatnám, vagy legalábbis újra kellene kezdenem, mert amit eddig leírtam, az túlságosan is sugalmazó: máris elég világos, hogy a felelőséggel lesz valami bajom. Gúnyolódom valakin, a háta mögött, fanyalgok, ráveszem a szerencsétlen, kiszolgáltatott olvasót, hogy velem fanyalogjon. Csúnya dolog. Másfelől, ha úgy tetszik, kiszolgálom az olvasót, irányítom, jó előre utat mutatok neki, *felelőséget* érzek iránta, ne tévelyegjen szegény. Azért mégiscsak baromi rendes ember vagyok én.

Súlyos etikai problémák ezek, kedves olvasó, nézzünk el együtt a messzeségbe, és sóhajtsunk együtt egy nagyot. Így ni. Aztán felejtjük el, bármi gonoszság vagy előzékenység történt volna is eddig, és vizsgáljuk meg, hogy is áll a dolog ezzel a felelőséggel.

Mindjárt az elején megemlíteném, hogy az udvariasság nem univerzális erény. Vagy legalábbis nem univerzálisan jelentj ugyanazt a cselekvésformát. (Itt megadhatnék szakirodalmat is, de nem teszem, modortalan, felelőtlen állat, aki vagyok.) Japánban például, állítólag, nem illik átadni a helyet idősebbeknek, betegeknek, gyermekes anyáknak – ezzel ugyanis hálára kötelezzük azt, akinek szívfességet teszünk, rákényszerítjük, hogy lekötelezettünk legyen, és ez merőben udvariatlan. Behatolunk a privát szférájába, érzelmeket csikarunk ki, olyanokat, amelyeket amúgy eszé ágában sem lenne érezni. Az egyetemen egyik kiváló tanárom ennek szellemében járt el: soha nem nézett a diákok szemébe, akkor sem, ha ő beszélt, akkor is alig, ha kérdezett; ezzel ugyanis arra vett volna rá bennünket, hogy csillogó, értelmes tekintettel nézzünk rá, s úgy tegyünk, mint-

ha figyelnénk, sőt érdekelne minket, ami az órán zajlik. Márpedig a szabad véleménynyilvánítást vagy a gondolat szabadságát ily módon sem szabad korlátozni, ez mélységesen udvariatlan volna. Amikor hatalmi viszonyok (de)formálják a kommunikációt, akkor álságos dolog az alávetettek ösztönzésére hagyatkozni, hivatkozni, számítani.

Az előzékenység tehát, ha higgadt és racionális elemzésnek vetjük alá, olyan cselekvésekhez is vezethet, amelyek kifejezetten udvariatlanoknak vagy szokatlanoknak tetszenek. Lehet, persze, udvariasnak lenni: erre, ha valamennyire megerőltetjük magunkat, mindnyájan képesek vagyunk. De olykor a jól (talán túlságosan) átgondolt udvariasság éppen bunkóságnak látszhat. (Valamely analitikus filozófus melázott, ha jól emlékszem, a következő példamondaton: „Nagyon jólnevelt, bár ez nem látszik meg a viselkedésén”, hogy tudniillik ez *contradictio in adiecto* volna-e. Hát – talán nem.) S bár tudom, hogy az udvariasság korántsem azonos a felelőséggel, ugyanilyen joggal feltételezhető, hogy a túlfeltett felelőségtudat hasonlóan vizsgálati helyzeteket teremthet.

Bizonyára így van. Gondoljuk csak meg: ha felelőséget éreznék irántad, kedves olvasóm, gondosan elmagaráznám, hogy mit is írok éppen most, miért, és mit akarok; nem is lacafacáznék tovább, hanem egyenest odavetném elébed ennek az írásnak a velejét, s ha nem volna elég világos, nem haboznék kicsit tovább csócsálni. Ezzel, úgy gondolom, első osztályú kiszolgálást biztosítanék, a lényegre törnék, nem volna sem köntörfal, sem hím és hám, de lenne magv, leglényeg és – felelőség. Megszabadulnánk attól a csekély élvezettől, hogy keresztül kell verekednünk magunkat az efféle hosszú mondatokon, bekezdéseken, nem volna több vargabetű, kétség, kérdés és stílbravúr; viszont eléggé ormótlan, száraz, durva írás volna ez, és, mi tagadás, kissé hülyének volna nézve a (hangsúlyozom: kedves) olvasó, aki a bonyolult gondolatmeneteket nem értené meg, aki hajlamos volna elveszni az utalások, ellentmondások, problémák sűrűjében. Ha a felelőség (többek között) abban áll, hogy a lehető legnagyobb tekintettel vagyunk az olvasóra, aki (bár kedves, de gyaníthatóan:) butácska, akkor a teljes felelőségtudattal előállított írás majdhogynem sértő.

Jó, akkor most legyen így: azt akarom mondani, hogy a felelőséget vagy érzi valaki, vagy nem, vagy olyannak és akkorának érzi, mint másvalaki (aki számon kéri rajta),

vagy pedig nem; elvárni, mi több, megkövetelni, hogy érezze, megbélyegezni, megvetni vagy elítélni azért, amiért nem (vagy nem úgy és nem akkorán) érzi, egyszerre nevetséges és agresszív magatartás.

Most akkor (az előző bekezdésben) felelősségteljesen tájékoztattam az olvasót az eszmei mondanivalóról, arról, ami olcsó retorikám feslett fátyola mögött meghúzódik, a terméken keletkező további (vékony, vajszerű) rétegek a minőséget és az élvezeti értéket nem befolyásolják.

Mert azért – levette immár a felelőség nehéz terhét – van itt még min melázní. (Ez azoknak szól, akik mégis tovább olvassák.) Hogy például egyféle felelőség van-e, s azt érti-e rajta az is, aki felelős (kellene hogy legyen), meg az is, aki számon kér. Ha valaki, teszem azt, nagyon nehézkesen fogalmaz, úgy, hogy azt sokan nehezen tudják követni, esetleg azért teszi ezt, mert pontos akar lenni (vagy tudományos, érzéketlen, a bonyolult tárgynak megfelelő, komoly stb.); aki meg túlságosan is frivol, olyannyira, hogy az felháborítja a felelősen gondolkodókat, az azokkal szemben érez felelőséget, azoknak elkötelezett, akik szeretnék mindezt (bármiről legyen is szó) kevésbé komolyan (tudományosan stb.) venni. A felelőség, ha van s ha valaki érzi, nem feltétlenül a nyilvánossággal mint *olyannal* szemben áll fenn (ez nem is volna lehetséges), hanem esetleg egy töredékével, vagy egy eszmével, eszménnyel, stílussal, beszédmóddal szemben.

A felelőség, másrészt, valamelyest rokon a küldetéssel. A felelőség az, ha felelek; ha felelek neked, aki kérdezel; ha felelek annak, aki *odaküldött*; ha kérdéseket kaptam, és kötelességemnek érzem, hogy felelek rájuk, ha *megfelelek* annak, aki akar tőlem valamit. Aki felelős, az kívül áll azokon, sőt magasabban áll azoknál, akiknek felel. Kívül marad egy körön, és felülemelkedik azon a körön, mert küldetése van, meg van *kér(d)ve* valamire (-ról), ő, a sok közül. Aki felelőséget érez, az úgy gondolja, hogy többet, mást, elmondani érdemeset tud.

Legalábbis ez a felelőség szó fenyegetőleges használatának sugallata. Csináld, haver, a dolgot, azért küldtünk oda, azért fizetünk, felelős vagy nekünk. Ha nem rendesen (nem felelősségteljesen) csinálod, nem szeretünk, lefokozunk, nincs zsozós, megnyuvasztunk (nem kívánt törlendő). A vonatkausz akkor jár el felelősségteljesen, ha ellenőri a jegyeket, beszédi a pótdíjat, és rendreutasítja a huli-gánokat. A közértes akkor, ha nem ad el lejárt szavatosságú párizsit, a rendőr akkor, ha nem küld el Nagytéténybe Soroksár helyett. Őket mind *felelőségre* lehet vonni, elbocsátani, prémiumot megvonni, szóba se állni velük többet. A miniszter felelős a parlamentnek, leváltható, visszahívható; a képviselő választókörzetének és pártjának (no persze, meg a magyar nemzetnek). Ezek az emberek mind a posztjukra vannak állítva (vagy odaálltak), van egy meghatározott kör, akiknek *felelőséggel* tartoznak, *kérdőre* lehet őket vonni (hogy *feleljenek* tetteikért).

De hát, visszatérve a kiinduló példához, ki az ördög küldte és hová a kritikusokat, vagy – általában – azokat, akik abból élnek, hogy beszélnek, írnak, esetenként gondolkodnak, olykor kutatnak, néha ötleteik vannak? Nem úgy áll-e a dolog (de igen, úgy áll), hogy ezek az emberek bármikor bátran revolverezhetők a közönség, közösség, hallgatóság, társadalom, nyilvánosság stb. iránti felelőség igencsak üres szólamával? Mintha megannyi Szimák Ma-

tyej volnánk, Mikszáth *Jasztrabék pusztulásából*, akikre a társadalom, más néven Gerge István csendbiztos uram, ráruhazza a beszámolás felelőségét, a megbocsátás és némi jutalom fejében. „Te nem vagy aljas ember, Matyej”, mondja a mi közösségünk, „megtisztítlak a bűnöktől”. Szerpünk a kiküldöttek, megbízottaké, besúgóké. Ránk bízott tehát, hogy beépülünk az irodalmi (tudományos, kulturális, gazdasági stb.) életbe, és úgy referáljunk a mi kegyes megbízóinknak, hogy jól értsék és hasznát vegyék. Ha nem így teszünk, felelőtlenek vagyunk. Gondolj, fiam (dörzsöl el egy könnyecseptet a szemé sarkában a társadalom), gondolj szegény özvegy édesanyádra vagy a sarki fűszeres bácsira. Indiában éheznek, Amerikában verik a négereket, és akkor te meg úgy írsz, beszélés, hogy csak a magadfajták (hasonszörűek) bírják követni?! (Vagy: úgy, hogy elvicceled a legkomolyabb dolgokat?!) Hát nincsen benned egy csöpp felelőségerzet? Ezért tartunk téged? Ezt ígérted?

És, ugyebár, felelőtlen lenni melyikünk akarna? Behúzzuk fülünk-farkunk, ha a *felelőség* szent szava elhangzik, megrémülünk, hogy már megint valami rossz fát tettünk a tűzre, nem szolgáljuk elég odaadóan, hűségesen népünket, közösségünket, választókerületünket.

Holott hát mi van.

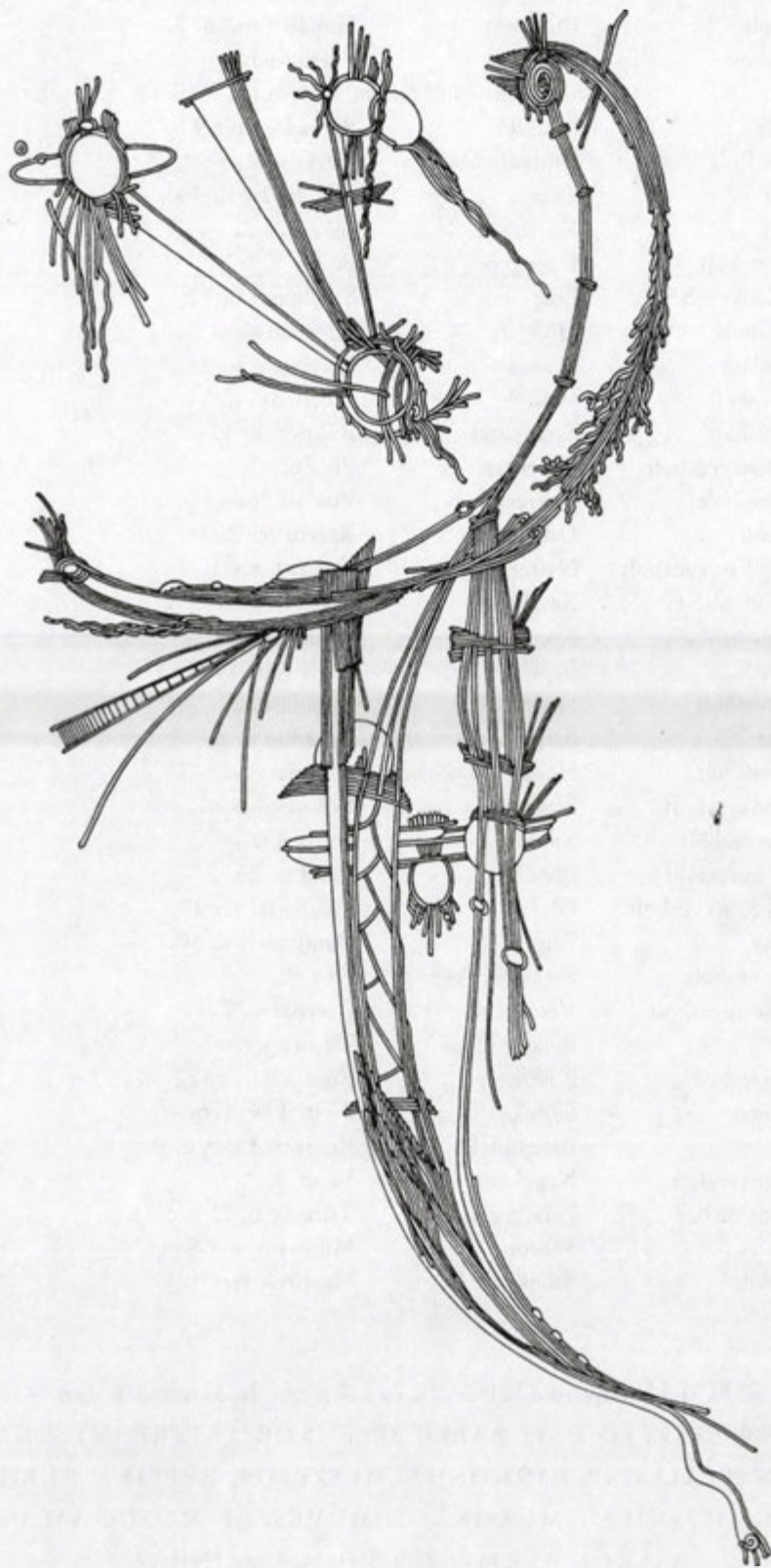
Holott az van, hogy bizony, némelyek (írók, kritikusok, közgazdászok, filozófusok, művészettörténészek stb.) úgy írnak, hogy nincsenek különösebben tekintettel az olvasókra. Sok olvasó ezeket az írásokat nehezen vagy sehogy sem olvassa. Ingerültté vagy fásulttá válik. (Más olvasók, persze, éppen az ilyesmit szeretik olvasni.) És miért ír így az, aki így ír? Sok oka lehet annak. Talán azért, mert nem tud másképpen írni; talán mert nem akar; talán mert azzal akar valamit, hogy éppen ezt teszi. Aztán vannak olyanok, akik folyton hülyéskednek, egy szavukat nem lehet komolyan venni, egy-két szóval intéznek el összetett és sokoldalú jelenségeket (vagyis olyanokat, amelyek mások számára, olykor, összetetteknek és sokoldalúaknak látszanak); őket bizonyára többen olvassák, de némi rosszallással, s mint az előbbi csoport, ők is kiérdeklődnek, hogy számon kérjék rajtuk a *felelőséget*.

De hát, az ég szerelmére – hogy ismét amúgy nyersen, az olvasó csekély felfogóképességére tekintettel, a maga pöre egyszerűségében fogalmazzak –, miért nem hagyjuk egymást békén? Miért kell a küldetés, a meghatalmazottság, a raport, a hűség kategóriáiban gondolkodnunk? Egy írásról bízást meg lehet mondani, ma már olyan idők járnak, hogy rossz, hogy nem tetszik, hogy itt és itt hibás a gondolatmenete, hogy rühellem az irányát, hogy nem értem, vagy hogy túl szimpla és így tovább; még érvelni is lehet, lehet hagyatkozni bizonyos közös tudásra, logikára, szépérzetre, értékrendre (szerencsés esetben ezekkel meg is lehet győzni egymást); a *felelőség* emlegetése mindezek alól ad felmentést.

Pedig nem hogy nincs felelőség, hanem nagyon is van. Valamennyien, mindig érezzük. Mindenki, aki ír, valamit akar: meggyőzni, megfogalmazni, beszámolni, tudatni, vagy csak kifejezni, jó érzéseket

kelteti és így tovább, s e célok iránt elkötelezett, ha úgy tetszik, felelősséget érez azért, hogy ezeket a tőle telhetően a legjobban megvalósítsa. Csak ha a felelősséget bunkóként használják, túl gyakran és túlságosan fenyegetőleg lóbálják a fejünk fölött, akkor valahogy kételkedni kez-

dünk benne. Elmegy a kedvünk az egésztől. Inkább leszünk felelőtlenek (ha ugyan ennek van értelme, ha egyszer kételkedünk a felelőség léteiben). Szóval: felelőség van, felelősek vagyunk, igen. Ezért nem kellene felelőtlenül szónokolni a felelőségről.

A 2000 friss száma mindig megtalálható a FOLIE-LAPOK ÁLLVÁNYÁN
A KÖVETKEZŐ KÖNYVESBOLTOKBAN:

Cartafilus	Budapest	Szinyei M. P. u. 16. fszt. 3.	1063
Helikon Könyvesbolt	Budapest	Bajcsy-Zsilinszky út 37.	1065
Odeon Könyvesbolt	Budapest	Hollán Ernő u. 7.	1136
Stellium Könyvesbolt	Budapest	Párizsi-udvar	1052
(3 áruhely Metró-aluljárókban: Kálvin tér, Deák tér, Kossuth tér)			
Fáma Könyvesbolt	Gödöllő	Szabadság tér 9.	2100
9. sz. Könyvesház Bolt	Dunaújváros	Derkovits út 5.	2400
Lord Könyvesbolt	Tata	Ady Endre u. 13.	2890
Lord Könyvesbolt	Komárom	Jókai tér 2.	2900
Ady Endre Könyvesbolt	Gyöngyös	Fő tér 8.	3200
Gárdonyi Géza Könyvesbolt	Eger	Széchenyi u. 12.	3300
Egyetemi Könyvesbolt	Miskolc	Egyetemváros	3515
Kazinczy Könyvesbolt	Miskolc	Széchenyi u. 33.	3525
Széchenyi Könyvesbolt	Miskolc	Széchenyi u. 54.	3530
Comenius Könyvesbolt	Sárospatak	Rákóczi út 9.	3950
Sziget Egyetemi Könyvesbolt	Debrecen	Pf. 76.	4010
Ady Endre Könyvesbolt	Debrecen	Piac u. 26.	4024
Lícium Könyvesbolt	Debrecen	Kálvin tér 2/C.	4026
Bessenyei György Könyvesbolt	Nyíregyháza	Kossuth tér 1.	4400
Móra Ferenc Könyvesbolt	Kecskemét	Szabadság tér 3/A.	6000
Katona József Könyvesbolt	Kecskemét	Szabadság tér 1.	6000
Lord Könyvesbolt	Baja	Tóth Kálmán tér 1.	6500
Sík Sándor Könyvesbolt	Szeged	Oskola u. 27.	6720
JATE Bölcsészkar	Szeged	Egyetem u. 2.	6722
Lord Extra Könyvesbolt	Hódmezővásárhely	Andrássy u. 5-7.	6800
Babits Mihály Könyvesbolt	Szekszárd	Kölcsey-ltp. 2.	7100
József Attila Könyvesbolt	Kaposvár	Fő út 33.	7400
Zrínyi Miklós Könyvesbolt	Pécs	Jókai u. 25.	7621
Móricz Zsigmond Könyvesbolt	Pécs	Széchenyi tér 17.	7621
JPTE Bölcsészkar	Pécs	Damjanich u. 30.	7624
Vajda János Könyvesbolt	Székesfehérvár	Fő u. 2.	8000
Kölcsey Ferenc Könyvesbolt	Veszprém	Cserhát u. 7.	8200
Könyvesbolt	Balatonfüred	Tagore sétány	8230
Helikon Könyvkereskedés	Keszthely	Kossuth L. u. 2.	8360
Kó-Ma Könyvgaléria	Siófok	Fő u. 174-176.	8600
Könyvesbolt	Balatonlelle	Kossuth Lajos u. 9.	8638
Zrínyi Miklós Könyvesház	Nagykanizsa	Fő út 8.	8800
Simon István Könyvesház	Zalaegerszeg	Tüttösy u. 7.	8900
Cédrus Art Klub	Sopron	Mikoviny u. 68.	9400
Savaria Könyvesbolt	Szombathely	Mártírok tere 1.	9700

A FOLIE terjesztési hálózatában a következő lapok vesznek részt:

KRITIKA, 2000, BESZÉLŐ, CAFÉ BABEL, JELENKOR, LETTRE INTERNATIONAL,
LIGET, NAPPALI HÁZ, PANNONHALMI SZEMLE, REPLIKA, RUBICON,
VILÁGOSSÁG, FILMVILÁG, MUZSIKA, ÚJ MŰVÉSZET, MOZGÓ VILÁG, HOLMI,
BALKON, TERMÉSZET VILÁGA, SZÍNHÁZ.

